

An artistic illustration of an underwater scene. A large, spotted shark swims from the left towards the center. Two children are swimming: a girl in a green swimsuit on the left and a boy in a colorful shirt and blue shorts in the center, reaching out towards a large sea turtle. The sea turtle has a brown and white patterned shell and is swimming towards the right. The background is a vibrant blue ocean with various colorful coral reefs and many small fish swimming around.

Mga Kuwento mula sa Coral Triangle

FILIPINAS

Mga Kuwento mula sa
Coral Triangle

FILIPINAS

Mga Kuwento mula sa
Coral Triangle
FILIPINAS

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 IGO license
(CC BY-NC-ND 3.0 IGO)

© 2016 Asian Development Bank
6 ADB Avenue, Mandaluyong City, 1550 Metro Manila, Philippines
Tel: (02) 632-4444; Fax: (02) 636-2444
www.adb.org

Ilang karapatang-ari. Unang limbag 2016.
Gawa at limbag sa Filipinas.

ISBN 978-92-9257-825-1 (Print), 978-92-9257-826-8 (e-ISBN)
Publication Stock No. ARM178790-3

Raul G. Roldan, Punong Patnugot
Dana Rose J. Salono, Patnugot at Dibuhante
Lourdes Margarita A. Caballero at Angelo Jose B. Lumba, Mga Patnugot
Hannah M. Manaligod, Ilustrador

Ang mga saloobin na ipinahayag sa paglimbag na ito ay mula sa mga may-akda at hindi tuwirang nagpapakita ng saloobin at patakaran ng Asian Development Bank (ADB) o ng mga Lupon ng mga Gobernador nito o ng mga pamahalaan na kanilang kinakatawan. Sa mga hinirang o itinukoy na teritoryo o heograpikong lugar sa palimbag ay hindi nais ng ADB na magbigay ng anumang pagpapasiya sa legal na estado o ano mang estado ng nabanggit na teritoryo o lugar.

Ang palimbag na ito ay mayroong Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 IGO na lisensiya (CC BY-NC-ND 3.0 IGO) <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/igo/>. Sa paggamit ng mga nilalaman ng palimbag na ito, ang mambabasa ay pumapayag na masaklaw ng mga termino ng lisensiya.

Ang lisensiyang CC dito ay hindi nasasakop ang mga likha na hindi gawa ng ADB sa palimbag na ito.

Tala:

Sa palimbag na ito, ang simbolo na “\$” ay tumutukoy sa dolyar ng Estados Unidos.

Ang corrigenda sa mga palimbag ng ADB ay makikita sa <http://www.adb.org/publications/corrigenda>

TUNGKOL SA PROYEKTO

Ang Regional Technical Assistance Coastal and Marine Resources Management in the Coral Triangle-Southeast Asia (TA 7813-REG) na pinondohan ng Global Environment Facility (GEF) at Asian Development Bank (ADB) ay nangangasiwa sa Sulu-Sulawesi Marine Ecoregion partikular sa Indonesia, Malaysia, at Filipinas.

Bahagi ng proyekto ang pakikipag-ugnayan sa mga komunidad at mga lokal na pamunuan upang matulungan silang pangasiwaan ng wasto ang kanilang mga likas-yaman at baybaying dagat, maging handa sa epekto ng nagbabagong panahon (*climate change*), at gabayan sila sa mga gawaing pangkabuhayan na hindi makapipinsala sa kapaligiran.

Nais din ng proyekto na tugunan ang pagkasira ng mga likas-yaman, ang kahirapan sa baybaying dagat, at ang kakulangan sa mga matibay na polisiya para sa wastong pangangasiwa ng karagatan.

Ang proyekto ay may tatlong pangunahing layunin:

- Tulungan ang mga bansang Indonesia, Malaysia, at Filipinas na mapalakas ang kanilang kakayahan na likas-kayang pangasiwaan ang kanilang karagatan lalo na ang baybaying dagat;
- Bigyang-pansin ang mga hadlang sa wastong pangangasiwa ng pangisdaan tulad ng mga ilegal at mapanirang gawain, pagkawasak ng kapaligiran, at pagkaubos ng likas-yaman; at
- Magtatag ng isang sistema ng pangangasiwa para sa maayos at epektibong pagpapatupad ng proyekto.

MGA NILALAMAN

Paunang Salita	viii
Pasasalamat	x
Panimula	xi
Tuking, ang Makulit na Butanding <i>Acean Mae D. Abis</i>	1
Kaibigang Bakawan <i>Noahbelle L. Academia</i>	10
Ang mga Pagbabago sa Pamilya ni Elma <i>Elnah T. Basala</i>	18
Ang Haydara <i>Kathleen L. Conde</i>	27
Ang Kamangha-manghang Karanasan ni Leo <i>Roozie Quea Elkanah I. Idlana</i>	39
Ang Ngiti ni Kyle <i>Jirene Samuelle C. Tabujara</i>	49
Si Pilang Pilandok at si Ping <i>Munawara G. Salleh</i>	57
Isla Dagayday <i>Isabella S. Marilag</i>	68
Ang mga Panaginip ni Christine <i>Essence A. Panolino</i>	77
Natuto na si Ende <i>Shaima I. Hunaini</i>	86
Ilang Pinangangalagaang Buhay-Ilang na Makikita sa Coral Triangle	95
Mabuhay ng Mas Mabuti: Mga Ideya upang Mas Mapangalagaan ang Mundo	102
Tungkol sa Mga May-akda	105
Tungkol sa Mga Tagapayo	107

PAUNANG SALITA

Ang Coral Triangle ay isa sa pinakamayamang rehiyon ng karagatan sa mundo. Sinasakop nito ang tubig sa kanlurang bahagi ng Karagatang Pasipiko at tinatawag itong “Amazon ng Karagatan.” Ipinagmamalaki nito ang nakabibighaning natural na yaman, bukod-tanging mga halaman at hayop, at iba’t ibang makukulay na kultura. Ito ay tahanan ng:

- mahigit 600 o 37 porsiyento na uri ng mga bahura sa mundo,
- humigit-kumulang 2,000 na uri ng mga isdang bato o isdang nabubuhay sa bahura,
- anim mula sa pitong uri ng mga pawikan, at
- 27 na mga uri ng mamal sa dagat, kasama na ang pinakamalaking nabubuhay na hayop sa mundo, ang blue whale.

Mahigit 120 milyong mamamayan na nakatira sa baybayin ng Indonesia, Malaysia, Filipinas, Papua New Guinea, Solomon Islands, at Timor-Leste ang nakadepende sa likas na yaman ng Coral Triangle. Ngunit sa kabila ng kaakit-akit na kagandahan ng Coral Triangle, maraming banta ang hinaharap ng rehiyon na ito. Ito rin ang siyang hinaharap ng mga pamilya at komunidad na umaasa sa karagatan para sa kanilang pang araw-araw na buhay.

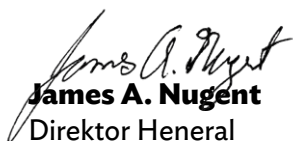
Nakapaloob sa aklat na ito ang sampung pinakamahusay na mga lahok sa “Dagat Natin,” isang patimpalak sa pagsulat ng kuwento para sa mga estudyante ng high school sa Palawan, isang grupo ng mga isla sa Filipinas. Ang mga batang manunulat (14-16) ay gumamit ng likhang-isip, katatawanan, at drama upang bigyang-pansin ang kahalagahan ng pag-aalaga sa karagatan.

Isang manunulat mula sa komunidad ng mga Molbog ang nagbahagi ng kaniyang kuwento na nakapagpabago sa buhay ng kaniyang pamilya, habang ang isang estudyante mula sa isla ng Balabac ay nagkuwento tungkol sa espesyal na pagkakaibigan sa pagitan ng isang anak ng mangangaso at isang pilandok, isa sa mga pinaka-nanganganib na hayop sa isla. Isa pang estudyante ang nagsalaysay ng kuwento ng paghagupit ng bagyo sa isang baryo na para bang nagpapaalala sa pagragasa ng bagyong Haiyan sa Filipinas noong 2013. Ang iba pang kuwento ay

gumamit ng pagkamalikhain at imahinasyon upang ipamulat na dapat nang itigil ang mga mapanirang gawain sa komunidad tulad ng ilegal na pangangisda, pagputol sa mga bakawan, at pangangalakal ng buhay-ilang.

Ang mga kuwentong ito ay nagpapakita ng mataas na kamalayan ng mga kabataan ukol sa pagkakaugnay-ugnay ng tao at kalikasan, at ang kahalagahan ng pangangalaga at pagpoprotekta nito sa kapakanan ng sangkatauhan. Nakalulugod na ang bawat kuwento ay naghahandog ng mensahe ng pag-asa—na ang mga tao ay maaaring magbago upang mahalin at igalang ang kalikasan at magkaisa para sa ikabubuti ng lahat.

Sa pamamagitan ng aklat na ito, nais naming magbigay inspirasyon at hikayatin ang mga kabataan, lalo na sa mga naninirahan sa mga bansa ng Coral Triangle na itaguyod ang aktibong pangangalaga at pagbabantay sa ating likas na yaman. Binabati namin ang mga batang manunulat at ipinaabot ang aming taos-pusong pasasalamat sa pagbabahagi ng kanilang mga pananaw, angking talento, at pangarap, lalong-lalo na sa pagsama sa amin sa makabuluhang paglalakbay na ito.

James A. Nugent

Direktor Heneral

Kagawaran ng Timog-silangang Asya
Asian Development Bank

PASASALAMAT

Ang palimbag na ito ay nailathala dahil sa malaking kontribusyon ng mga may akda at tagapayo mula sa ilang mga *national high school* sa Balabac, Taytay, Aborlan, at Puerto Princesa City sa Palawan sa Filipinas, lalo na sa:

- Balabac National High School,
- Busy Bees National High School,
- Canique National High School,
- Central Taytay National High School,
- Sicsican National High School, at
- Western Philippines University - Agricultural Science High School.

Buong pasasalamat din sa Kagawaran ng Edukasyon, Palawan, Science Secondary sa pagpapatnubay sa koordinasyon sa mga kasaling paaralan at pagsuporta sa mga adhikain ng programang “Bayani ng Kalikasan.”

PANIMULA

Ang *Coral Triangle* ang isa sa may pinakamaganda at pinakamayamang ekolohiya sa mundo. Nakapanghihinayang na ang karalitaan, mapanirang pamamaraan ng pangangisda, at pagkawasak ng kapaligiran ay nagbibigay ng matindi at lumalalang suliranin sa likas-yaman ng rehiyon. Sa mga komunidad sa baybayin sa kalakhan ng Coral Triangle, maraming mga miyembro ng komunidad ang tinitingala ng mga kabataan para sa mabuting pamamatnubay subalit ilan sa kanila ay kabahagi sa mga gawain na nakasisira sa kalikasan. Ang sama-samang pagsisikap ng mga komunidad ang kailangan upang salungatin ang takbo ng pagkawasak ng kalikasan. Ang pagkakaisang ito rin ang magbibigay ng wastong patnubay sa mga bagong henerasyon.

Kinikilala ng Regional Technical Assistance Coastal and Marine Resources Management in the Coral Triangle - Southeast Asia (TA 7813-REG) ang natatanging oportunidad na palawakin ang kaalaman ng mga mamamayan sa mga baybayin ukol sa mga isyung pangkapaligiran tulad ng nagbabagong klima. Itinataguyod din ng proyekto ang paglulunsad ng programang, “Bayani ng Kalikasan” sa dalawang napiling pook ng proyekto sa probinsiya ng Palawan.

Ang Asian Development Bank at Global Environment Facility ang tumustos sa programa na isinakatuparan kasama ng Kagawaran ng Edukasyon ng Filipinas at piling mga *national high school*. Sinuportahan nito ang mga *youth camp* kung saan tinuruan ang mga estudyante tungkol sa tamang pangangasiwa ng mga likas-yaman, *climate change*, at mga praktikal na hakbang upang maibsan ang masamang epekto ng pagbabago-bagong panahon.

Sa mga youth camp din nasimulan ang mga proyektong inilunsad ng mga kabataan upang matugunan ang mga isyung pangkalikasan tulad ng pagkakalbo ng mga kagubatan, pagguho ng lupa sa mga dalampasigan, at kawalan ng kaalaman tungkol sa mga yamang dagat. May mga pagsasanay rin na inilaan para sa mga guro sa mga nabanggit na paksa upang himukin sila na isama ang mga pinakamahalagang konsepto ng mga ito sa kanilang mga programang pang silid-aralan.

Ang mga kalahok na paaralan ay nagtanim ng mga bunga ng bakawan sa ilang hektarya ng nakalbong bakawanan sa kani-kanilang mga sitio. Sila rin ay naglinis ng basura sa kahabaan ng mga dalampasigan. Dahil sa mga naunang tagumpay, ang mga estudyante at guro ng isang national high school ng Taytay sa Palawan ay nagtaguyod din ng pagtanim ng mga puno sa kabundukan. Ito ay nagsilbing modelo ng isang *integrated coastal management* na nagtuturo na ang iba't ibang bahagi ng kapaligiran, dagat man o lupa ay magkakaugnay.

Isa pang bahagi ng programang Bayani ng Kalikasan ang patimpalak sa pagsulat ng kuwento para sa mga piling national high school sa Palawan upang gisingin ang pagkamalikhain ng mga kabataan at palawakin ang kaalaman ukol sa mga isyung pangkalikasan. Maraming lahok ang ipinasa ng mga estudyante na may iba't ibang tema tulad ng pangangalakal ng mga buhay-ilang, lalo na ng panghuhuli ng mga pawikan, epekto ng nagbabagong panahon, at ilegal na pamamaraan ng pangingsda. Ang mga nanalong lahok ay inilathala sa aklat na ito.

Hangarin namin na sa pagbahagi ng mga kuwentong ay marami pang mga kabataaan sa mga bansa sa Coral Triangle ang mahihimok na magsimula ng pagbabago sa kani-kanilang mga komunidad.

TUKING, ANG MAKULIT NA BUTANDING

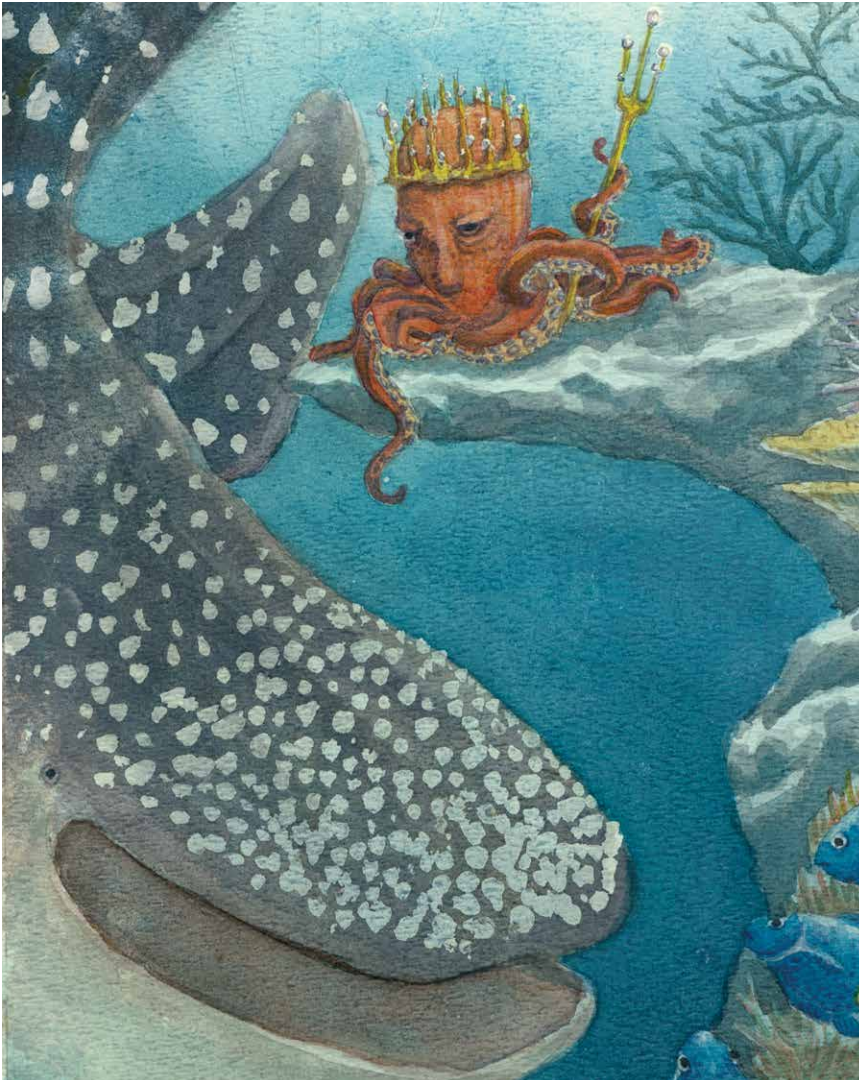
Acean Mae D. Abis

Si Tukung ay isang dambuhalang butanding na naninirahan sa Tubbataha, isang malawak na kaharian ng bahura sa gitna ng karagatan ng Sulu. Ginagawa ni Tukung ang lahat ng bagay na kaniyang naisin; palibhasa ay mas malaki siya kung ihahambing sa ibang mga isda sa kaharian. Walang araw na hindi nanggugulo ang makulit na isda sa Tubbataha.

Isang araw, natagpuan ni Tukung ang isang lumang gulong na nagmula sa tabing-dagat. Gamit ang kaniyang malaking buntot, ibinabato niya kung saan-saan ang kaniyang bagong laruan. Madalas ay nabubulabog niya ang ibang mga isda tuwing natatamaan ng gulong ang mga bahura.

Mahigpit na ipinatutupad ang kaayusan at kapayapaan sa kaharian ng Tubbataha kung kaya't "sakit ng ulo" kung maituturing si Tukung. Dahil dito, iniutos ng pinuno ng kaharian na si Haring Octus na dalhin si Tukung sa Dulugan ng Mga Pasaway.

"Nabalitaan ko ang mga panggugulong ginagawa mo sa kaharian," panimula ng pinuno.

“Alam mo bang natatakot na ang mga isdang bahura sa iyo? Marami sa kanilang mga anak ang napahamak. Ang iba naman ay umalis na at lumipat sa mga karatig-kaharian.”

“Hindi ko naman po intensiyong makabasag ng bahura o mambulabog ng mga isda, mahal na hari. Aksidente lamang ang lahat.”

“Gusto ko lamang na palabasin ang mga isdang nagtatago para

makipaglaro sa kanila. Sadyang napalakas lamang ang pagkatok ko sa kanilang mga bahay,” palusot ni Tuling.

Hindi batid ni Tuling na siya’y pinagagalitan. Pakiramdam niya, siya’y sikat sapagkat kinakausap ng pinuno.

“Alam mo ba na inilalagay mo sa panganib ang buong kaharian?” tanong ng hari.

“Kapag nawala ang isa sa atin, maging bahura man ito o kapwa isda, maaapektuhan ang lahat. Alalahanin mo na tayo na lamang ang isa sa mga natitirang masaganang kaharian sa buong karagatan.”

Pilit na pinigilan ni Tuling ang kaniyang tawa ngunit wala na siyang nagawa nang nagsimulang maglabasan ang malulutong na halakhak sa kaniyang mga bibig. Para sa kaniya, lahat ng sinabi ng hari ay panulain at pawang kalokohan lamang.

“Ano ba ang natatangi sa aking nakagisnang lugar? Ano ang kailangang panatilihin? Napakalawak ng dagat at napakaraming nilalang dito, para saan ang pag-aalala? Mas mabuti pang mamasyal at magsaya,” naisip ni Tuling habang nakangisi.

Lalong nagalit ang hari dahil sa naging reaksiyon ni Tuling.

“Bilang kaparusahan sa iyong ginawang pinsala, isang linggo kang hindi maaaring magpunta sa mga bahura! Ipinagbabawal ko na rin ang paglalaro mo ng iyong gulong,” wika ng hari. Wala nang nagawa si Tuling nang kunin ng mga kawal ang laruan niyang gulong.

“Kailangan mong matuto. Ngayon, maaari ka nang umalis!” dugtong pa ng hari.

Napagtanto ni Tuling na hindi natatakot si Haring Octus sa kanyang kalakihan. At dahil dito, hindi na rin matatakot sa kaniya ang mga isda sa bahura. Napagpasiyahan niyang magrebelde at lumayas sa kaharian.

Habang naglalakbay palayo sa kanyang tirahan, nasalubong ni Tuling ang kawan ng mga sardinas na takot at tarantang lumalangoy sa iba’t ibang direksiyon.

“Anong nangyayari?” tanong ni Tuling.

“Tumingin ka sa itaas!” nagmamadaling sagot ng isang maliit na sardinas.

Halos dumilim ang ilalim ng karagatan sa laki ng barkong naglatag ng mga malalapad na lambat na may maliliit na butas. Naisip ni Tuling na ito ang maaaring dahilan kung bakit unti-unti nang nauubos ang mga isda. Kahit ang mga maliit at batang isda ay hindi makaaalpas sa ganitong uri ng lambat.

Sa takot na baka mahuli, agad na lumangoy papalayo si Tuling papunta sa mababaw na bahagi ng dagat. Napansin niya na walang gaanong mga isda roon. Naalala tuloy niya ang Tubbataha at naisip niya na tunay ngang sila’y mapalad kaysa sa iba.

Biglang naudlot ang pagninilay-nilay ni Tuling nang makainom ng maitim at nakasusulasok na bagay mula sa tubig. Unti-unti itong dumidikit sa kaiyang balat at hasang. Upang makaiwas, agad siyang lumangoy palayo at nagtago sa likod ng mga malalaking bato.

“Psssstt!”

Nagulat si Tuling. Wari’y hindi siya nag-iisa sa lugar na iyon.

“Hoy, dambuhalang isda, narito ako!”

Luminga-linga si Tuling ngunit wala siyang nakitang nilalang.

“Narito ako sa may lusayan!”

Sinilip ni Tuling ang mga halamang-dagat sa kaniyang ilalim. Isang kabayong-dagat ang tumambad sa kanya.

“Heeeelow! Masaya ako at mayroon na akong kasama ngayon dito. Ako nga pala si Elo. Ikaw? Dambuhaaaaaala?” tanong ng kabayong-dagat na kakakitaan ng pagiging magiliw at masayahin.

“Ako si Tuling. Naliligaw ako,” sabi ng butanding na may pag-aalala sa mukha.

“Ano itong maitim na likidong humahalo sa tubig? Bakit walang mga isda?” sunod-sunod na tanong ni Tuling, halata ang kaniyang pagkalito.

Biglang nawala ang saya sa mukha ng kabayong-dagat.

“Kagagawan ‘yan ng mga tao,” nanghihina niyang tugon.

“Dati, isang masaganang kaharian ang lugar na ito ngunit unti-unting kinubkob ng mga tao ang dagat. Pati ang aplaya ay tinayuan na ng mga bahay, at ang mga dumi nila’y direktso sa dagat. Ang likidong itim na iyan ay langis na mula sa mga dumadaan na barko.”

“Dumami rin ang mga taong walang tigil na kumukuha sa mga nilalang kagaya ko. Kaya kaming nakatira sa mababaw, unti-unti na ring pumapalaot sa malalim kahit mapanganib,” paliwanag ni Elo.

Nalungkot si Tuling sa narinig.

“Unti-unti ko nang naiintindihan ang lahat. Teka, bakit naririto ka pa rin?” tanong ni Tuling.

“Inaantay ko ang aking asawa. Nahuli siya ng mga tao at nagbabakasakali akong makatatakas siya at makababalik dito,” sagot ni Elo.

“Kalunos-lunos pala ang sinapit mo at ng inyong kaharian. Ngunit kung mananatili ka rito, maaari kang mamatay dahil sa lason sa tubig o mahuli ng mga lambat na iyon,” wika ni Tuling.

Ilang sandaling nabalot ng katahimikan ang dagat, para bang nakikinig at nag-aabang.

“Ah teka, kailangan ko na nga palang umalis. Uuwi na ako sa aming kaharian,” wika ni Tuling.

“May kaharian ka rin pala! Nasaan ito, Tuling?” tanong ni Elo.

“Oo! Mula ako sa Tubbataha, isang maganda at malinis na kaharian. Elo, nais mo bang sumama sa akin?”

Nagdalawang-isip ang kabayong-dagat ngunit sumang-ayon

din sa butanding. Alam ni Elo na kailangan na niyang iwanan ang kaniyang nasirang tahanan bago pa man siya tuluyang mapahamak.

Habang naglalakbay pabalik sa Tubbataha, panay ang pagmamalaki ng butanding sa bagong kaibigan kung gaano kahanga-hanga ang kaharian na kanyang pinagmulan. Napagtanto niya na mahal pala niya ang lugar pagkatapos ng ilang araw niyang pagkawala rito. Nang marating nila ito, sila'y lubhang nagulat. Sira na ang mga bahura at marami sa mga kapwa isda nila ang hindi matagpuan.

“Anong nangyari dito, Ali?” tanong ni Tuling sa nasalubong niyang alimasag.

“Inatake kami ng mga tao. Mula sa kanilang bangka ay walang humpay silang naghulog ng malalaking bato sa mga bahura upang basagin ito at mapalabas ang mga isda. May mga gumamit din ng lason upang hulihin ang mga suno at damsel fish,” paliwanag ni Ali.

“Nasa’n ang Haring Octus?” tanong ni Tuling.

“Kasama siya sa mga nabihag. Sinubukan niyang gamitin ang kanyang itim na tinta, subalit di umubra ang kanyang paglaban,” malungkot na sagot ng alimasag.

“Pero di pa sila nakalalayo. Kung lalangoy ka ng mabilis ay maaari mo pa silang maabutan. Magmadali ka, Tuling! Pakiusap, iligtas mo ang hari at iba pang mga isda!” wika ni Ali.

Wala nang patumpik-tumpik pa at lumangoy si Tuling nang napakabilis. Nang maabutan niya ang bangka, buong-lakas niya itong hinampas gamit ang kaniyang buntot. Sa paulit-ulit niyang pagpalo ay tuluyang tumaob ang bangka. Lumangoy si Tuling ng mabilis at paroo’t parito upang bulabugin ang mga tao. Dahil sa malaking takot ay dali-dali silang lumangoy palayo.

Tagumpay na napalaya ni Tuling ang mga nabihag na isda ngunit hindi niya matagpuan si Haring Octus.

“Sige mga kasama, lumangoy na kayo pabalik ng kaharian. Hahanapin ko pa ang hari,” wika niya sa mga isda.

Ginalugad ni Tuling ang buong paligid hanggang sa may naaninag siyang malaking *plastic bag* na palutang-lutang sa tubig. Nang lapitan ay tumambad sa kanya ang Haring Octus na lubha nang nanghihina.

Agad na dinala ni Tuling pabalik sa kanilang kaharian ang plastic bag upang humingi ng saklolo.

“Ali! Kailangan ko ng tulong mo,” sabi ni Tuling.

“Butasin mo ang plastic upang makalaya si Haring Octus!”

Tinusok ng alimasag ang plastic bag gamit ang kaniyang sipit at mula sa maliit na butas ay nakaalpas ang hari. Bagaman nanghihina, galak na nagpasalamat ang pinuno.

“Salamat, Ali! Salamat, Tuling! Kayo ay mga bayani sa pagligtas sa akin at sa ating mga kasama!” wika ng hari.

“Wala pong anuman, ginawa lamang po naming ang tama!” masayang tugon ni Tuling. Sa unang pagkakataon ay tinawag siyang bayani—imbes na pasaway, makulit, o pilyong isda!

“Humihingi rin po ako ng kapatawaran sa mga pinsalang nagawa ko,” dagdag pa niya.

“Tama kayo, masuwerte pa rin tayo kaysa sa mas nakararami at mayroon tayong kahariang bahura na napakaganda.”

Natuwa ang hari kay Tuling.

“Masaya ako sa iyong ipinakitang katapangan at pagpapakumbaba, Tuling. Masasabi kong malaki ang iyong pinagbago para sa ikabubuti. Dahil diyan, ibabalik ko na sa iyo ang iyong laruang gulong ngunit ingatan mo na huwag makapaminsala sa mga bahura,” paalala ni Haring Octus.

Ngunit hindi na nais ni Tuling na gamitin ang gulong para mangulit o manggulo. Sa halip ay inilagay niya ito sa gitna ng bahura upang maging tahanan ng mga isda. Masaya si Tuling sapagkat unti-unti na siyang nagiging responsable. Ngayon, handa na siyang makiisa sa pangangalaga sa Tubbataha at sa mga nilalang na naninirahan dito.

- Ang Tubbataha Reefs National Park ay isang protektadong lugar sa Dagat Sulu sa Filipinas. Ito ay idineklarang World Heritage Site noong 1993.
- Ang lusay o lusayan ay uri ng halamang dagat na tinatawag din na seagrass o seagrass beds. Maraming hayop sa dagat ang umaasa sa lusayan gaya na lamang ng mga kabayong-dagat, pawikan, at dugong. Ang lahat ng uri ng lusay ay pino-protektahan sa ilalim ng Fisheries Administrative Order (FAO) 250.
- Ang Dagat Sulu ay makikita sa timog-kanlurang bahagi ng Filipinas.

KAIBIGANG BAKAWAN

Noahbelle L. Academia

Kaygandang pagmasdan ng pagsikat ng araw sa Sitio Lapac, Barangay Busy Bees! Tahimik ang dalampasigan, sariwa ang hangin, at maliwanag ang langit na para bang nagbibigay ng panibagong pag-asa para sa lahat. Kung pagmamasdan ang tanawin na ito, tila ba ikaw ay nasa paraiso.

Ito ang tahanan na kinamulatan ni Bakaw—ang pinakamalaki at pinakamatandang puno ng bakawan sa lahat ng mga puno na naroroon.

Isang araw ay nag-uusap si Bakaw at si Kasay, isang maliit na kingfisher at matalik na kaibigan ni Bakaw. Habang nag-uusap ay patulay-tulay ang ibon sa mga mayayabong na sanga ng puno.

“Kaibigang Bakaw, bakit tila malungkot ka? Kanina pa ako humuhuni rito. Hindi ka ba nagagandahan sa aking tinig?” tanong ni Kasay.

“Hindi naman sa ganoon, kaibigang Kasay,” ang mahinang tugon ni Bakaw.

“Ano ba ang bumabagabag sa iyong isipan at napakalungkot mo?” tanong muli ni Kasay.

“Hindi mo ba napapansin na nauubos na ang mga punong katulad ko rito sa dalampasigan?” tanong ni Bakaw.

Pinagmasdan ni Kasay ang paligid at natahimik.

“Hindi ka ba natatakot na mawalan ng tirahan balang araw?” mahinahon ngunit seryosong tanong ng puno sa ibon.

Napaisip si Kasay sa sinabi ng matandang bakawan at biglang nakaramdam siya ng takot. Hindi malabong mangyari nga ito balang araw. Walang ano-ano’y biglang may tinig na nanggaling sa kaliwa.

“Oo nga kaibigang Bakaw, mawawalan na rin ako at ang aking pamilya ng tirahan kapag nawala ang mga katulad mo!” mariing tugon ni Maka, isang babaeng unggoy. Siya’y naglalambitin sa mga sanga ni Bakaw na para bang nasa isang circus. Palinga-linga rin siya sa mga ugat nito upang maghanap ng makakain.

Sa bandang ilalim pa ng mga ugat ni Bakaw ay naroroon din si Dighay, isang bayawak.

“Ako man ay nangangamba sa maaaring mangyari dahil sa pamumutol ng bakawan ng mga tao. Ayaw ko rin na maging pulutan nila!” takot na bulalas ni Dighay.

“Tingan ninyo, napakaraming mga basura at wala nang makain!”

Tahimik na nangamba ang bawat isa para sa kanilang kinabukasan.

Kay aliwalas ng paligid sa Sitio Lapac tuwing gabi. Kapag walang buwan at tahimik ang hangin ay magandang pagmasdan ang paligid dahil sa liwanag ng libo-libong mga alitaptap. Para bang may kapistahan sa loob ng bakawanan. Pagalingan ang mga lalaking alitaptap sa pagpapakita ng pinakamalakas na ilaw upang mabighani ang mga babaeng alitaptap. Kutitap dito kutitap doon, para bang isang paligsahan.

“Kaibigang Bakaw, sa aking pamamasyal sa bakawanan ay nakita ko mismo ang paninira ng mga tao sa ating gubat,” kuwento ni Kulitap, isang alitaptap.

“Sa mga karatig sitio ay halos wala nang bakawanan, dito na lamang sa atin may kaunting natira.”

“Tama ka, dahil nga rito ay unti-unti na rin akong nakakaramdam ng panghihina,” malumanay na tugon ni Bakaw.

Kinabukasan, agad na naglakbay si Kasay upang maghanap ng kaniyang makakain. May narinig siyang isang nakabubulabog na huni. Bagaman may pangamba, kaniya itong pinuntahan upang malaman kung anong hayop ang pinagmulan.

Hindi isang hayop ang kaniyang nakita kundi isang malaking trak na punong-puno ng mga basura. Papunta ito sa tabing-dagat kung saan itinambak nito ang halo-halong mga basura. Laking gulat ni Kasay sa kaniyang nasaksihan. Dali-dali siyang lumipad papalayo upang ipaalam sa lahat ang kaniyang nakita.

Sumunod na umaga, lalong sumama ang pakiramdam ni Bakaw dahil nahihirapan na siyang huminga. Ang maruming tubig sa dalampasigan ang sanhi ng kaniyang problema.

Isang araw ay bumisita sila Dighay, Maka, Kasay, at Kulitap sa kanilang paboritong matandang bakawan. Napansin nila ang panghihina ni Bakaw.

“Kaibigan, bakit tila pumapayat ka na?” tanong ni Dighay kay Bakaw.

“Masyado nang madumi ang tubig sa paligid. Hindi na ako makahinga nang maayos dahil dito,” mahinang tugon ni Bakaw.

Nakaramdam ng awa ang magkakaibigan para sa matandang puno. Alam nila na matindi ang paghihirap niya sapagkat maging sila ay

naaapektuhan. Gusto nilang tulungan ang puno ngunit hindi nila alam kung papaano. Naramdaman ni Bakaw ang kalungkutan ng kaniyang mga kaibigan.

“May naisip akong paraan upang kayo ay makaligtas. Lumikas kayo at maghanap ng ibang lugar na malinis at marami pang punong bakawan tulad ko,” sabi niya.

Lalong nalungkot ang magkakaibigan sa sinabi ni Bakaw.

“Ngunit papaano ka naman? Hindi ka naman makaaalis sa iyong kinalalagyan.”

Napangiti si Bakaw sa narinig mula sa mga kaibigan. Batid niya ang pagdamay sa kanya ng mga ito.

“Huwag na kayong mag-alala pa sa akin. Ang mahalaga ay makaligtas kayo at ang inyong mga pamilya sa lalong madaling panahon!”

Alam ng bawat isa na tama si Bakaw. Kung kaya’t kahit labag sa kanilang kalooban na iwanan ang kanilang kaibigan, isa-isa silang nagpaalam. Malungkot na tinanaw mula sa malayo ni Bakaw ang paglisan ng kaniyang mga kaibigan.

Lumipas ang maraming buwan at patuloy sa pagtambak ng basura ang mga tao sa dalampasigan. Walang patid ang kanilang pamumutol, pag-uuling, at pagbibili ng mga kahoy mula sa puno ng bakawan. Hindi nila naisip ang maaaring epekto nito sa kalikasan at maging sa kanilang mga sarili.

Isang araw ay dumating ang isang malakas na bagyo sa Busy Bees. Humampas ang malakas na hangin na kayang magbuwal ng maliliit na puno. Maririnig ang galit na hampas ng alon sa dalampasigan at ang walang tigil na pagbuhos ng ulan.

Ngunit si Bakaw at ang iba pang mga natitirang puno ng bakawan sa Sitio Lapac ay naging sanggalang sa hampas ng mga alon.

Dahil sa kanilang malalapad na mga katawan at mayayabong na mga sanga ay nabawasan ang lakas ng alon na makasisira sa mga kabahayan sa tabing-dagat.

Sa kabilang banda, hindi naging mapalad ang isang karatig na barangay dahil sa kawalan ng mga bakawan doon. Inabot ng dambuhalang alon ang mga tahanan sa tabing-dagat at nagkaroon din ng pagbaha sa mga taniman. Marami ang nagutom, at nawalan ng tahanan, ari-arian, at mga minamahal sa buhay.

Minsan ang masamang pangyayari ay maaaring magdulot ng mabuting pagbabago. Pagkatapos ng sakuna, nakapagnilay-nilay ang mga taga-Sitio Lapac at ang mga karatig na barangay. Nagdesisyon sila na pangalagaan ang bakawan.

“Itigil na natin ang pamumutol ng bakawan!”

“Magtanim tayo ng mga propagules upang muli silang dumami!”

“Huwag na tayong magtapon ng basura sa dagat at sa bakawan!”

Nakiisa ang lahat ng mamamayan ng Sitio Lapac, kasama ang mga paaralan at mga pamilya sa komunidad sa isang proyektong mangrove reforestation. Sinuportahan din ng lokal na pamahalaan ang gawain. Inanunsiyo ng kapitan ng barangay na hindi na maaaring mamutol ng mga bakawan alinsunod sa batas na nagpoprotekta sa mga ito. Ipinagbawal din ang pagtatapon ng mga basura sa ilog at sa tabing-dagat kasama ang nakalaang parusa sa sinumang lalabag. May mga kabataan din na nagsimulang maglinis sa bakawan upang muling bumalik ang ganda at sigla nito.

Nabalitaan nila Kasay, Maka, Dighay, at ng mga alitaptap ang mga kaganapan sa lugar na dati nilang tahanan. Naalala nila ang matandang punong si Bakaw kung kaya naisipan nilang bisitahin at kumustahin siya. Ilang taon na rin mula noong nilisan nila ang Sitio Lapac at namangha sila nang muli nila itong makita.

Mayayabong na ang mga puno ng bakawan! Malinis na ang tubig at dumami na rin ang mga isda, iba't ibang yamang dagat, ibon, at kung ano-ano pang mga buhay-ilang. Kaygandang pagmasdan ng panibagong paraiso.

Habang hinahanap ng magkakaibigan si Bakaw, tinatawag nila ang kanyang pangalan, ngunit hindi siya kilala ng mga batang puno.

“Siya ang pinakamatandang bakawan sa buong sitio,” sabi ni Kasay habang inilalarawan ang kaniyang kaibigan.

Isang puno ng talisay ang nakikinig at maya-maya’y nagsalita.

“Noong siya’y nakikipagpalakasan sa bagyo, binuwal ng hangin at napakalakas na alon si Bakaw.”

Lubhang nalungkot ang magkakaibigan sa narinig na balita.

“Kaibigang Bakaw, tunay ngang isa kang bayani at mabuting kaibigan. Hindi ka namin malilimutan,” sabi ni Kasay.

Nag-alay ng taimtim na panalangin ang magkakaibigan bago tuluyang lumisan.

- Ang sitio ay isang lugar sa Filipinas na bumubuo ng bahagi ng isang barangay o nayon.
- Ang *propagule* ay anumang bahagi ng halaman o puno na maaaring itanim. Ang propagule na tinutukoy sa kuwento ay bunga ng bakawan.
- Ang talisay (*Terminalia catappa*) ay kilala rin bilang tropical almond.

ANG MGA PAGBABAGO SA PAMILYA NI ELMA

Elnah T. Basala

Ako si Elma, isang karaniwang katutubong Molbog mula sa isla ng Balabac.

Kasama ng aking pamilya, nakagisnan ko ang kayod kalabaw na pamumuhay. Ang aking Itay na si Abi ay isang mangingisda. Ang aking Inay naman na si Puring ay nagtatrabaho sa bukid at nag-aalaga rin sa aming lahat. Bilang panganay, kailangan kong tumulong sa aking ina sa pagtanim sa bukid at pag-aalaga ng aking mga nakababatang kapatid.

Ngunit kahit parehong kumakayod ang aking mga magulang, kami'y kinakapos pa rin sa aming mga pangangailangan. Sa katunayan, si Itay ay abala sa pangangawil ngunit kung minsang kulang pa sa isang kilo ang kaniyang nahuhuling isda.

Bagaman mahirap ang aming sitwasyon, kami ay masaya. Hindi nagtatalo si Inay at Itay—kahit pa minsang kinakapos ang aming salapi.

Ngunit biglang nagkaroon ng malaking pagbabago sa aming pamilya. Naaalala ko pa kung kailan ito nagsimula—noong panahong biglang sumagana ang inuuwing huli ni Itay.

“Elma, kunin mo ang malaking palanggana, ang daming huling isda ng tatay ninyo!” sigaw ni Inay. Dali-dali akong bumaba sa aming hagdan na may limang baitang lamang. Patakbo akong lumapit kina Itay at Inay.

“Itay, huli ninyo pong lahat ‘to?”

“Mayroon pa sa ilalim ng pruwang kunin ninyo nang lahat!” sagot ni Itay na tila di narinig ang aking tanong.

“Sana magtuloy-tuloy na ang suwerte natin, Abi,” bulong ni Inay kay Itay, ngunit hindi siya sinagot ni Itay.

Abi ang pangalan ni Itay pero mas kilala siya sa tawag na “Bapa Abi,” na ang ibig sabihin ay “Tiyo Abi.” Isa sa pinakarespetadong katutubo ang Itay ko sa aming komunidad. Madalas siyang pinupuntahan ng mga tao sa amin upang humingi ng payo tungkol sa kanilang mga problema. Wala man siyang katungkulan sa aming lugar, bukas-palad naman siyang tumutulong lalo na sa mga nangangailangan.

“Ang lalaking isda nito Itay, ah!” tuwang-tuwa kong nasambit na animo’y ‘di halatang napahiya dahil sa pagbalewala ni Itay sa aking tanong. Marahil pagod lamang siya kung kaya’t ‘di niya ako napansin. Salat man kami sa salapi, sagana naman kami sa pagmamahal mula sa aming mga magulang. Kaya naman nagtataka ako sa hindi pagtugon ni Itay.

“*May itinatago kaya si Itay?*” tanong ko sa aking sarili.

Mula noong araw na iyon, napansin ko na kakaiba ang kaniyang mga ikinikilos. Palagi siyang nagmamadali na pumalaot at marami rin siyang dalang mga bagay na noon ko lamang nakita.

“Itay, ano po ‘yang hawak-hawak ninyo?” naitanong ko nang minsa’y lumapit ako sa kaniya upang ihatid ang kaniyang sagwan na muntik na niyang maiwanan.

“Ah, ito ba? Gamit ko ito sa pangngisda,” sagot niya sa akin habang dali-dali niyang itinago ito.

“Marami akong nahuhuling isda kapag ginagamit ko ito. Sa susunod na pasukan, mag-aaral na kayong magkakapatid, kailangang kumita nang mas maraming salapi. Hindi na kakayanin ng natural na paraan lamang ng pangingisda. Sige na! Ayoko na ng marami pang tanong ha?”

Napaisip ako.

“May iba pa bang paraan ng pangingisda? Anong paraan ang sinasabi n’ya? Mapanganib kaya ito?”

Hindi ko na ito tuluyang inalam noon dahil nakarinig ako ng makulit na tawanan mula sa aking likuran. Sumilip ako at nakita ang aking mga kaibigan na sina Siti, Merlina, at Pika. Hinawakan nila ang aking mga kamay at masaya kaming naglakad sa tabing-dagat. May natagpuan kaming mga maliliit na bilog na nakakalat sa buhangin. Kulay puti na animo’y bolang maliliit. Malalambot ang mga ito.

“Naku, ito ‘yong itlog ng mga pawikan!” pahayag ni Merlina.

“Nakakita na ako nito noon. Ipinagbili ng kuya ko ang ibang itlog, habang ang iba naman ay nilaga ni ate. Masarap ang lasa n’yan!”

“Ganoon ba? Tara! Kunin natin at lutuin!” wika ni Siti.

“Huwag!” ang aking mabilis na sagot.

“Mukhang naiwan ito ng mga nanguha ng itlog kagabi. Maghukay tayo ulit at takpan ang mga ito ng buhangin. Hayaan natin na mapisa sila at lumaki para dumami ang mga pawikan dito sa atin.”

“Killjoy ka naman, Elma,” sabi nila sa akin.

“Eh teka, nasaan na pala si Pika?” ang aming sabay-sabay na tanong.

“Andito ‘ko!” isang boses ang aming narinig na nagmula sa may kalayuan.

“Ang gaganda ng mga kabibi, o! Puwedeng gawing proyekto sa HEKASI,” wika ni Pika. May proyekto kami sa klase namin sa HEKASI tungkol sa magagandang tanawin sa Filipinas.

“Oo nga! Tiyak na mataas ang ating marka dahil gagamit tayo ng indigenous materials,” wika ko.

Matapos mangolekta ng mga kabibe, napagpasiyahan naming maligo muna sa dagat. ‘Di namin alintana ang init ng panahon dahil sa malinis at malinaw na tubig-dagat. Kasing bughaw ito ng langit at kitang-kita ang mga isda na animo’y nakikipagpatintero sa isa’t isa. Malinaw ring matatanaw mula sa malayo ang mga bahura na maraming kulay.

Nakangiti kong pinagmasdan ang magagandang tanawin at nasabi ko sa aking sarili na napakasuwerte ng aming lugar dahil sa mga biyayang ito ng Diyos. Masayang-masaya kaming magkakaibigan hanggang sa aming pag-uwi.

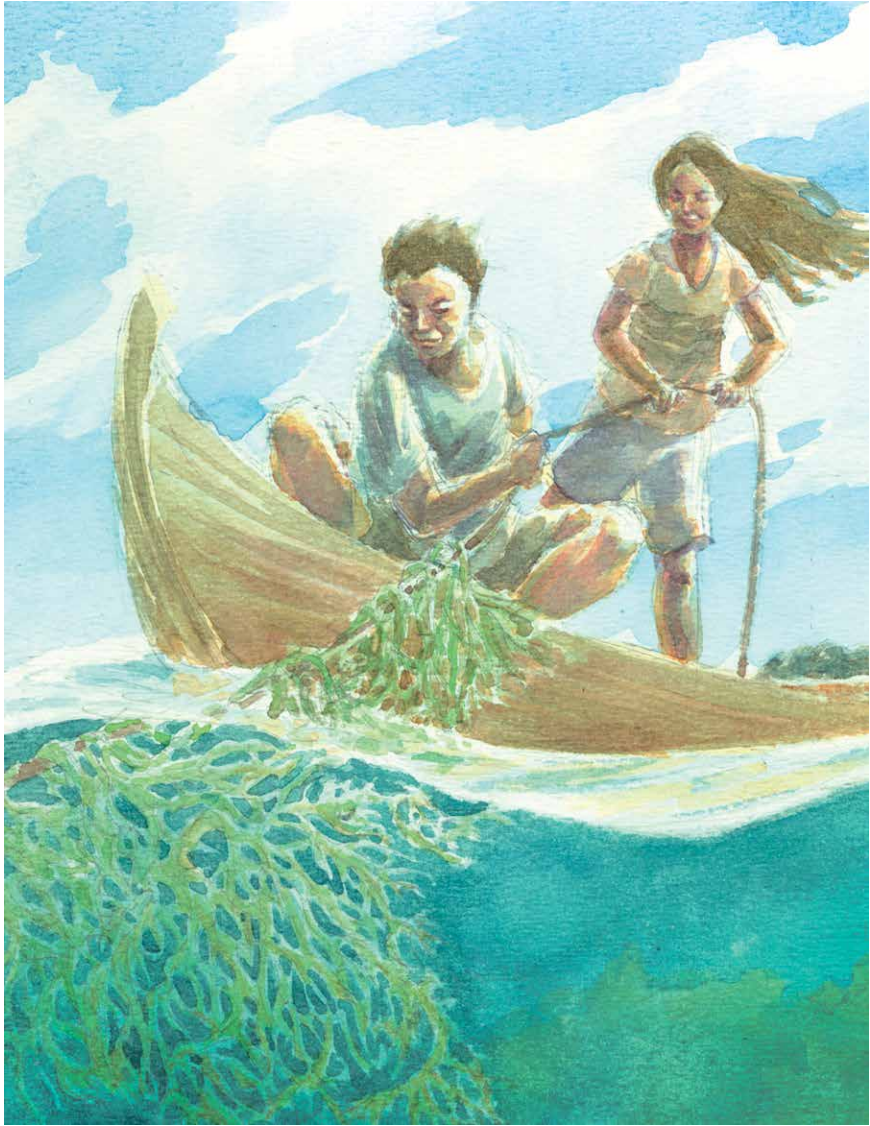
Hindi ko na namalayan ang paglipas ng panahon mula noong araw na iyon. Patuloy ako sa aking pag-aaral. Bagaman nag-iba ang pakikitungo ni Itay sa amin, kitang-kita naman ang pag-asenso ng aming pamilya. Nabibili na ni Itay ang bawat pangangailangan namin. Madali na rin para sa kaniya ang pumalaot dahil may sarili na siyang bangka na may makina.

Ako’y nagtaka nang ‘di pumalaot si Itay ng isang linggo’t mahigit. Lalo pa akong nagtaka sapagkat pinalitan ni Itay ang kulay ng kaniyang bangka samantalang bagong pintura pa lamang iyon. Bagong-bago at ‘di pa gaanong nababakas ang kalumaan. Gusto kong magtanong ngunit natatandaan ko ang huling binanggit niya sa akin: “Ayoko na ng marami pang tanong ha?”

Isang araw, habang ako’y naglalakad sa tabing-dagat, narinig kong nag-uusap ang mga kaibigan ni Itay.

“Mukhang hindi makapapalaot si Bapa Abi, ah.”

“Magpapahinog muna siya sa kaniyang lungga bago siya uli lalaot. Kaysa naman maulit ang paghahabulan nila ng mga Bantay Dagat. Mahirap nang makulong dahil sa ilegal na pangangisda.”

“At di lang iyon sapagkat pagmumultahin pa.”

*“Totoo bang muntik nang mahuli si Itay ng mga Bantay Dagat?
Bakit kailangan pang ibuwis n’ya ang kaniyang buhay?”*

Naalala ko ang sinabi sa amin ng aming guro na dapat pangalagaan ang ating likas-yaman katulad na lamang ng ating karagatan.

“Di malayong bumalik sa atin ang epekto ng paglapastangan natin sa kalikasan,” paalala niya sa amin.

Nagmadali akong umuwi upang kausapin si Itay patungkol sa aking narinig. Nang makarating ako sa amin, nadatnan ko na lamang na umiiyak si Inay.

“Ang mahalaga sa akin ay ang pamilyang ito, Puring!” ang bulalas ni Itay.

“Parati namang maraming isda sa dagat at mas pag-iibayuhin ko pa ang pag-iingat.”

“Ngunit Abi, paano kung may mangyari sa’yong masama? Paano kung tuluyan kang mahuli ng mga Bantay Dagat?” humihikbing sagot ni Inay.

Iyon ang pinakamalaking pagtatalo ng aming mga magulang na nasaksihan naming magkakapatid.

Kinabukasan, sa aming paaralan, nag-anunsiyo ang aming guro.

“Mga bata, bukas ay may darating na bisita na magmumula sa Bantay Kalikasan, kasama nila ang grupo ng Bantay Dagat. Nais nilang makita ang ating lugar upang tayo’y matulungan sa pagpoprotekta nito. Inaasahan ko ang pagdalo ng bawat isa sa inyo kasama ng inyong mga magulang.”

Hindi pa man natatapos ang anunsiyo ng aming guro ay biglang nagimbal ang lahat sa pagdating ng aming kapitbahay na si Tutong. Humihingal siya at paputol-putol ang pagsasalita.

“Naku Elma, magmadali kang umuwi! Dinala ang tatay mo sa ospital sa karatig bayan. Nasabugan ng bungbong!”

Nanghina ako sa aking narinig at nabuwal sa sahig. Alam kong ito na ang pinangangamba ni inay noong nakaraang pagtatalo nila.

“Paano na si Itay?” Naramdaman kong nangilid ang aking luha habang akay ako ng aking mga kamag-aral.

Matagal na panahon din ang ginugol ni Itay sa pagpapagaling ng kaniyang nasabugang braso. Kuwento niya, itatapon na raw sana niya ang bungbong nang 'di sinasadyang sumabog ito sa kaniyang kamay. Kinailangang putulin ng mga doktor ang kalahati ng braso ni Itay.

Alam kong sa kailaliman ng puso ni Itay ay naroon ang pagsisisi. Bagaman di na maibabalik ang nakaraan, alam ko na kung mabibigyan pa ng isa pang pagkakataon ay hindi na niya susubukin pa ang ilegal na pangingsda.

Patuloy pa rin sa pangingsda si Itay ngunit sa legal na paraan na. Nagsimula rin kaming magtanim ng seaweeds pandagdag sa aming kabuhayan. Lubos kaming nahirapan noong mga buwan na hindi makapaghanapbuhay si Itay. Ngunit dahil sa pagtutulungan naming magkakapatid at ni Inay, unti-unti kaming nakabangon. Nagpatuloy kami sa aming pag-aaral at kahit papaano ay may sapat na pagkain sa aming mesa. Higit sa lahat, hindi na kailangang isugal ni Itay ang kaniyang buhay para sa amin.

Tumutulong din si Itay na manghikayat ng iba sa pagbabantay sa aming karagatan. Sa kasalukuyan, isa siya sa mga nagboboluntaryo sa Bantay Dagat bilang fish warden.

Ngayon, nasa ika-walong baitang na ako sa paaralan. Alam ko na mahirap ang buhay, kung kaya't gagawin ko ang lahat upang makatapos sa pag-aaral nang sa gayon ay maiahon ko ang aming pamilya sa hirap. Ang nangyaring pagbabago sa aming buhay—lalo na sa aking Itay ay mabigat ngunit naging dahilan upang aming matutunan na dapat igalang ang kalikasan at maging responsable kaming mamamayan.

- Ang kalabaw (*Bubalus bubalis*) ay isang uri ng hayop na madalas ay domestikado at makikita sa mga palayan. Ito ang pambansang hayop ng Filipinas.
- Ang pangangawil ay isa sa mga karaniwang paraan ng pangingisda sa Filipinas. Ito ay selektibong paraan ng pangingisda kung saan maaring ibalik ng buhay sa dagat ang isang hindi nais mahuli. May iba't ibang paraan ng pangangawil depende sa uri ng isda na nais mabingwit. Tinatawag din itong hook and line fishing.
- Ang bungbong ay isang uri ng pampasabog na gawang-bahay at karaniwang ginagamit sa ilegal na paraan ng pangingisda.

ANG HAYDARA

Kathleen L. Conde

Naniniwala ka ba sa mga kuwentong bayan?

Sa totoo lang, hindi ako naniniwala sa mga ganito. Para sa akin, wala itong ebidensiya gaya ng mga pamahiin ng mga nakatatanda.

Ako si Ramil. Lumaki ako sa siyudad at nasanay sa mga fast-food at mabibilis na sasakyan. Karaniwan lamang sa akin ang amoy galing sa basura at matinding usok mula sa mga bus. Hindi paraiso ang siyudad ngunit mahal ko ito dahil moderno, maraming pasyalan, at madaling hanapin ang lahat ng iyong kailangan.

Labinlimang taong gulang ako nang magpasiya si Papa na iwanan ang aming buhay sa siyudad upang manirahan sa probinsiya. Hirap na hirap siyang kumbinsihin ako dahil napamahal na sa akin ang siyudad. Aniya’y isa itong malaking hakbang para sa ikabubuti ng aming pamilya.

“Ano na lang ang mangyayari sa akin, Papa? Nandito ang mga kaibigan ko!” angal ko sa aking ama.

“Ramil, anak, magkakaroon ka naman ng mga bagong kaibigan doon. ‘Di bale, bago tayo tuluyang lumipat ay bibisita muna tayo roon

saglit upang makita mo kung gaano kaganda ang lugar,” sabi niya sa akin.

Malungkot kong binilang ang mga araw bago kami bumisita sa probinsiya. Nang dumating ang araw ng pag-alis, kitang-kita ang aking pagkadismaya kahit na halos isang linggo lamang ang itatagal ng aming unang pagbisita.

Habang nasa biyahe, pinagmasdan ko ang unti-unti naming paglayo sa kabihasanan. Nang tumagal ay napalitan ang mga gusali ng mga malalaking puno at ang ma-traffic na mga kalye ay naging malalawak na palayan. Nang buksan ko ang bintana ng aming sasakyan, nalasap ko ang sariwang simoy ng hangin.

Matapos ang maraming oras na biyahe, lumiko ang aming sasakyan sa isang daanan na may karatulang “Sitio Bunkangen.” Ilang minuto pa lamang kami sa lubak na daan ay sumalubong na ang tunog ng paghampas ng mga alon sa dalampasigan at ang huni ng sari-saring mga ibon. Dumami rin ang mga puno ng niyog at naging buhangin na ang daan. Tumigil kami sa harap ng isang tindahan at doon bumaba ang aking ama.

“Tao po! *Babu Nora?*” tawag ni Papa.

Hindi nagtagal ay lumabas mula sa tindahan ang isang matandang babae.

“*As-salamu alaykum,*” sabi ni Papa.

“*Wa alaykumu as-salam.* Maligayang pagbabalik, Abdul. Mabuti’t napadalaw ka,” tugon ng matanda.

“Kay tagal kong hindi nakabalik sa lugar na ito, Babu. Sabik na akong makita ang iba pa nating kaanak,” masayang wika ng aking ama.

Pinababa kami ni Papa mula sa sasakyan at isa-isang ipinakilala.

“Babu, naalala ninyo pa ba si Sarah, ang aking asawa? Ito naman sina Roweda, Al-Yaser, at Ramil—mga anak ko nga po pala.”

“*As-salamu alaykum,*” sabay-sabay naming bati kay Babu.

“Wa alaykumu as-salam,” tugon niya.

Mayroong mga nakabilad na isda sa kaniyang bakuran. Hindi ako nakakikita ng ganito sa lungsod. Pagpasok sa bahay ni Babu ay punong-puno ng pagkain ang mesa—may isda, alimango, hipon, sugpo, takla, at lato. Galak na galak kami at maganang kumain ng pananghalian. Madalang kaming makakain ng sariwang seafood sa siyudad.

Habang kumakain at nagkukwentuhan, may biglang kumatok at pumasok ang isang lalaki na nakasuot ng camisa de chino. Mayroon siyang dala na tatlong plastic na puno ng mga isda. Kasama niya ang isang matandang lalaki na sa aking hinala ay asawa ni Babu Nora.

“As-salamu alaykum,” sabi ng mga bagong dating.

“Wa alaykumu as-salam,” tugon ni Babu Nora.

“Babu Hamid!” bati ng aking Papa. Tumayo siya at niyakap ang matandang lalaki. Hindi maikakaila ang kasiyahan niya sa kaniyang pagbalik sa probinsiya.

Matapos ang salo-salo ay napagpasiyahan kong mamasyal. Pilit kong itinatangi sa aking sarili ang kagandahan ng Sitio Bunkangen, ngunit hindi ko mapigilang mamangha sa bagong lugar.

Habang binabaybay ko ang dalampasigan, mayroon akong nakitang batang babae na nakaupo’t animo’y may pinagmamasdan sa malayo. Nakasimangot siya at tila seryoso. Pilit kong tinanaw kung ano ang tinitignan niya.

“Kumusta? Anong tinitignan mo sa malayo?” tanong ko sa kaniya.

“Ay, masdan mo ‘yon!” sabi niya’t itinuro ang isang bangka. Pagbaling ko ng aking tingin, saktong itinaon ng mangingisda ang isang bote na lumiliyab ang tuktok. Kumalabog ito nang malakas pagbagsak sa dagat.

“Dinamita ba ‘yon?” gulat kong tanong ko sa bata.

“Oo. Nakalulungkot, ‘no? Sinisira ng mangingisda ang dagat na nagkakaloob sa kaniya ng biyaya,” wika niya.

Nang siya’y lumingon sa direksiyon ng isa pang bangka, aking napansin ang mistulang kabibeng marka sa kaniyang batok.

“Ano nga palang pangalan mo?” tanong ko sa kanya.

“Ligaya,” aniya.

“Ako si Ramil, ikinagagalak kitang makilala, Ligaya,” sabi ko.

Sa mga sandaling iyon, pumikit ako upang damahin ang lakas ng alon sa aking mga paa. Ilang saglit lang ay tumayo si Ligaya at nagsimulang maglakad. Sumunod ako sa kaniya.

“Narinig mo na ba ang kuwento ng mga Haydara rito?” tanong ng batang babae.

Sinabi ko na ako’y bumibisita lamang at wala pang masyadong alam tungkol sa sitio. Nagpatuloy siya sa paglalakad at patuloy rin akong sumunod.

“Ayon sa kuwento, nagtago sa isang misteryosong lugar ang mga Haydara dahil sa masasamang gawain ng mga tao.”

“Sabi rin ng nakararami, bilang higanti, kumukuha ang mga Haydara ng mga bata at ‘di na sila nakababalik sa mundo ng mga tao,” paliwanag ni Ligaya.

“Hindi ako masyadong naniniwala sa mga sabi-sabi,” sagot ko habang patuloy na sinusundan si Ligaya.

“Sigurado ka bang gusto mong sumunod sa akin?” tanong niya.

Napaisip ako saglit dahil tila may pag-aalinlangan sa kaniyang tanong. Ngunit ako ay desidido na libutin ang lugar.

“Oo, baka may matuklasan pa akong ibang magagandang tanawin dito,” tugon ko.

Tumigil siya sa harap ng mga puno ng nipa at muli'y tinanong ako kung ako'y kampante sa aking kagustuhang sumama sa kaniya. Tumango ako't sinabing ako'y sigurado.

“May ibang klaseng paraiso sa kabilang bahagi ng mga punong ito,” ani Ligaya.

Matatawa sana ako sa kakaiba niyang mga salita ngunit agad niyang hinila ang aking kamay at sabay kaming tumakbo tungo sa nipahan. Habang kami'y tumatakbo, napapikit ang aking mga mata habang patuloy na nagsalita si Ligaya.

“Hindi na nakaaalis ang karamihan ng mga pumupunta rito. Sana'y iba ang kapalaran mo.”

Binuksan ko ang aking mga mata nang maramdaman kong huminto na kami sa pagtakbo. Tumambad sa akin ang isang napakagandang lugar. Sa may dalampasigan, ang tubig ay matingkad ang pagkabughaw—tila kumikinang ang dagat! Napansin kong mayroon ding mga bahay na yari sa nipa at kawayan ngunit nagniningning na parang ginto. Maraming bulaklak, ibon, at mga paruparo na makukulay. Binati kami ng mga ngiti ng mga taong may marka ng kabibi sa kamay, sa binti, at sa noo—tulad ng nakita kong marka sa batok ni Ligaya.

“Nasaan tayo at saan tayo pupunta?” tanong ko sa kaniya.

“Huwag kang mag-alaala. Ligtas ka rito. Halika at bisitahin natin ang aming pinuno.”

Habang kami ay naglalakad, kapansin-pansin ang mga kabataang mistulang dayuhan sa lugar na iyon. Sila'y may marka rin ng kabibi ngunit nakabihis ng tipikal na damit ng nanggaling sa lungsod. Nang makarating kami sa tahanan ng pinuno, ako'y pinaupo at inalok na kumain ng kamunsil.

“Ligaya, sino s'ya?” tanong ng pinuno.

“Si Ramil po, Ka Emira,” sagot ni Ligaya.

“Nakilala ko siya habang ako ay nagpapahinga sa apaya.”

Nagulat ako sa sumunod na mga sinabi ni Ligaya.

“Siya lang po ang nakakita sa akin at nagkaroon ng lakas ng loob na sumama rito kahit na ilang beses ko pa siyang pinigilan. Sa aking palagay, siya na ang taong tinutukoy sa propesiya,” aniya.

“Ngunit, ‘yon din ang sinabi mo noong nakaraang buwan nang dalhin mo ang isa na namang bata. Dumarami na ang mga dayuhan dito na hindi makabalik sa kanilang mundo,” paliwanag ng kanilang pinuno.

“Sa tingin ko’y siya na ang makatutulong sa atin. Nararamdaman kong isa siyang espesyal na bata,” paliwanag ni Ligaya.

Sa sobrang pagkalito, umalis ako at naglakad nang matulin.

“Anong ginagawa ko rito? Tama ba ang desisyon kong sumama kay Ligaya? Hindi na ba ako makaaalis dito?” tanong ko sa aking sarili. Mayamaya’y dumating si Ligaya upang kausapin ako.

“Pasensiya ka na’t nabigla kita. Kami ay kaisa ng kalikasan. Nabubuhay kami sa balanse ng lahat ng may buhay na nakikita mo sa paligid. Ngunit tuwing nababawasan ang kagubatan, bakawan, at bahura ay nanghihina kami,” panimula ni Ligaya.

“Kasabay ng aking kapanganakan ang pagkamatay ng dati naming pinuno. Bago siya tuluyang pumanaw, sinabi niya na ako’y makatatagpo ng isang bata na siyang tutulong sa pagpigil sa pagsira sa aming tirahan. Naniniwala akong ikaw ‘yon, Ramil!”

“Ang taong nasa propesiya lamang ang may kakayahang makaalis sa lugar na ito. Makababalik na sa mundo ng mga tao ang mga batang nauna sa’yo kung malalagpasan mong muli ang pinto sa nipahan.”

“Sino ka ba talaga at ano ba ang lugar na ito?” tanong ko sa kaniya.

“Ako ay nabibilang sa mga nilalang na tinatawag na Haydara at ito ang aming tahanan. Matiwasay at payapa kaming namumuhay rito, ngunit may malaking panganib na paparating. Mayoong ipatatayong *pearl farm* at *resort* kung kaya’t aalisin ang mga bakawan at matatandang

puno sa gubat. Sa pagkasira din ng mga bahura ay tuluyan na kaming mawawala sa mundo.”

“Kung kami’y maglalaho, maaapektuhan ang balanse ng kalikasan at ng mundo ng mga tao.”

Nanatili akong tahimik upang makapag-isip. Kahit hindi ko lubos na maintindihan kung ano ang ibig sabihin nito, alam kong kailangan kong subukan na tumulong sa abot ng aking makakaya. Sa mga sandaling iyon, naramdaman kong hindi lamang ako isang labinlimang taong gulang na bata, kundi lalaki na may mahalagang misyon.

Binigyan ako ni Ligaya ng isang makintab na sigay na susi sa mahiwagang pintuan. Kasama ang ibang mga Haydara, pinagmasdan niya ako nang may kaba sa dibdib. *Ako ba’y makatatawid nang matagumpay kahit na napakarami nang nabigo?*

Hawak ang sigay, tumawid ako sa nipahan. Nilamon ako ng matinding liwanag at sa isang iglap ay natagpuan ko ang aking sarili sa Sitio Bunkangen. Nagpasalamat ako sa Panginoon, sapagkat ako’y ligtas na nakabalik.

Parang panaginip lamang ang lahat. Ngunit nang matagpuan kong muli ang sigay sa aking mga kamay, napagtanto kong totoo ang mga pangyayari.

Maya-maya pa’y sumunod na nakatawid pabalik ang mga batang dayuhan na pansamantalang nabihag sa mundo ng mga Haydara. Nawala na ang tatak ng kabibi sa kanilang mga balat at tila ba hindi na nila maalala ang kanilang mahiwagang karanasan. Gusto na lamang nilang bumalik sa kanilang mga tahanan at pamilya.

Dali-dali akong tumakbo papunta sa bahay nila Babu Nora.

“Pa, Ma! Ang mga Haydara—kailangan nila ng tulong natin!” sigaw ko habang tumatakbo.

“Anong sinasabi mo, Ramil? Kuwentong bayan lamang ang mga Haydara,” sabi ni Babu.

“Pero nakita ko sila! Nakatira sila sa likod ng mga puno ng nipa! Doon!” hingal na hingal akong sumagot.

“Ramil! Saan ka nanggaling?” tanong ng aking Papa.

Sinabi niya na buong maghapon akong hindi umuwi samantalang sa aking pagkakaalala ay ilang minuto lamang akong nakipag-usap sa mga Haydara.

“Pa, kapag nawala ang mga bahura at bakawan, mawawala na rin ang mga Haydara,” paliwanag ko.

“Ramil, kuwentong bayan lamang ang mga Haydara. Halika sa loob at magpahinga ka na dahil malapit nang gumabi!” sabi ni Papa.

Ikinuwento kong lahat ang mga nangyari ngunit sa bandang huli ay binalewala ng mga nakatatanda ang aking mga sinabi. Ngunit nang tulog na ang lahat ay kinausap ako ni Babu.

“Nakita mo sila?” tanong niya sa akin.

“Ang mga Haydara? Opo!” sagot ko sa kaniya.

“Mahirap silang tulungan. Nabura na sa isip ng tao ang mga mahiwagang nilalang na ito kasabay sa kanilang paglimot sa pagpapahalaga sa kalikasan. Mahirap itong ipaalaala, apo. Pero tutulungan kita kahit matanda na ako. Magtipon tayo ng mga taong makikinig at tutulong sa atin,” mungkahi sa akin ni Babu.

Nang mga sumunod na araw, kinausap namin ni Babu ang kaniyang mga kaibigan. Kinumbinsi namin sila na pigilan ang pagpapatayo ng pearl farm at resort. Ilang araw kaming abala sa pagbabahay-bahay kung kaya ako’y hindi na nakabisita sa mga Haydara.

Isang umaga, nagising ako sa ingay ng umuugong na motor. Bumangon ako, sumilip sa bintana at nakita ko ang dalawang malaking *bulldozer* papunta sa dalampasigan. Sa ‘di kalayuan ay narinig ko rin ang ingay ng mga makinang lumalagari sa mga puno sa gubat. Dumating na ang araw na kinatatakutan namin ni Babu.

“Nandiyan na sila!” sigaw ko kay Babu Nora na nasa kusina.

Agad-agad kaming tumungo sa dalampasigan. Nakita namin na ang mga residente ng sitio ay nagkumpol-kumpol sa daanan papuntang aplaya. Tumakbo ako papunta sa pinto sa nipahan at agad kong ibinalita sa mga Haydara ang tungkol sa panganib. Habang takot na nagsitakbuhan ang mga mahiwagang nilalang, sumama sa akin si Ligaya pabalik sa Sitio Bunkangen upang tumulong.

Dumaan ang ilang minuto nang magsimulang yumanig ang lupa. Rinig na rinig ang malakas na ugong ng mga makina. Lubos akong natakot ngunit nabuhayan ng loob nang masilayan ang mga taga-sitio na humarang sa isa sa mga bulldozer. Kasama nila ang aking mga magulang at si Babu Nora. Para bang wala silang takot at hindi umalis sa kanilang kinatatayuan bagaman galit na sumisigaw ang mga operator ng mga makina.

“Halika, Ramil! Nagkaroon ng lakas ng loob ang iyong mga kasama na pigilan ang mga mangwawasak. Ngunit kailangan nating pigilan ang mga pumuputol ng puno sa gubat,” sabi ni Ligaya sa akin.

Kung babalikan ko ang mga pangyayari, sana’y ibang daan ang aming tinahak. Sana’y nakita ko ang nag-aabang na kapahamakan. Habang tumatakbo si Ligaya papunta sa gitna ng kagubatan, sindak kong pinagmasdan ang pagbagsak ng isang malaking puno sa kaniya. Nagmadali ako upang iligtas siya ngunit huli na ang lahat. Naubos na ang kaniyang lakas sapagkat maraming nang nasira sa kagubatan. Sa tulong ng ibang mga taga-sitio, binuhat namin ang malaking puno upang palayain ang walang-malay na batang Haydara. Dahan-dahan ko siyang binuhat at ako’y naglakad papunta sa harap ng bulldozer.

“Masaya ba kayo sa ginawa ninyo? Mayroon kayong pangako ng pag-unlad ngunit kapalit nito ang kapahamakan ng iba,” sigaw ko sa operator ng sasakyan.

Sumenyas ang tagapangasiwa at maya-maya’y umatras ang mga bulldozer. Nagsalita siya sa radyo at inutos na tigilan ang pamumutol ng mga puno at iwanan ang gubat. Mataimtim na pinagmasdan ng mga mamamayan ang paglisan ng mga trak at bulldozer mula sa Sitio Bunkangen.

Puno ng pagdadalamhati, marahan kong ibinaba si Ligaya sa buhangin. Ngunit hindi pa man niya nadampian ang lupa ay bigla siyang

naglaho at napalitan ng napakaraming paruparong may matingkad na kulay. Nagkaroon kami ng saglit na pagkakataong masdan ang kaaya-aya nilang paglipad bago sila tumungo sa kagubatan. Kita ang paghanga at pagtataka sa mukha ng mga nakasaksi.

Sa huling pagkakataon ay bumalik ako sa mundo ng mga Haydara upang makita si Ka Emira. Masaya siyang bumati sa akin at sinabi na ang sakripisyo ni Ligaya, at ang katapangan ko at ng mga taga-Sitio Bunkangen ang nagligtas sa kanila. Iniabot ko sa kaniya ang gintong sigay ngunit ibinalik niya ito kaagad sa akin.

“Itago mo ito, Ramil. Kalasag mo ito sa anumang kapahamakan sa hinaharap. Tandaan mo na ang mundo mo at mundo namin ay magkaugnay at nangangailangan ng mga tulad mo,” sabi ni Ka Emira.

Dumaan ang labinlimang taon ngunit hindi pa rin naaalis sa aking isipan ang mga alaala ng mga Haydara. Sa tuwing naririnig ko na ikinukuwento ng mga matatanda sa kanilang mga apo ang tungkol sa mga Haydara, ngumingiti ako sa aking sarili. Mayroon naman palang basehan ang mga kuwentong bayan. Natutuhan kong mahalin ang Sitio Bunkangen tulad na lamang ng pagmamahal ng aking ama sa lugar. Kung kaya naman marami akong inilunsad na programa upang protektahan ang kagubatan at karagatan sa paligid nito. Saan man sila naroroon, alam kong masaya ang mga kaibigan kong Haydara.

- Sitio ang tawag sa lugar sa Filipinas na bumubuo ng bahagi ng isang barangay o nayon.
- Ang Babu ay isang salita na ginagamit para sa mga nakatatanda.
- Ang “as-salamu alaykum” ay isang pagbati na ang ibig sabihin ay “sumaiyo ang kapayapaan.” Ito ay itinuturing na katulad ng “magandang umaga.”
- Ang “wa alaykumu as-salam ay isang pagbati na ang ibig sabihin ay “ang kapayapaan ay sumaiyo rin.” Ito ay pangkaraniwang sagot sa “as-salamu alaykum.”
- Ang camisa de chino ay isang uri ng kamiseta na walang kuwelyo. Madalas itong isinusuot sa ilalim ng barong.
- Ang kamunsil ay salitang Hiligaynon para sa *Pithecellobium dulce* o kamachile.

ANG KAMANGHA- MANGHANG KARANASAN NI LEO

Roozie Quea Elkanah I. Idlana

Bago sumilip ang umaga sa tabing-dagat ay tuwang-tuwa ang maliliit na pawikan. Sa wakas! Matapos ang matagal na panahong pagkakakubli sa ilalim ng buhangin ay nasilayan na nila ang mundo. Nag-uunahan silang marating ang malamig na tubig. Bagaman hinahampas sila pabalik ng mga alon sa dalampasigan, hindi sila sumusuko.

“Tinatawag tayo ng dagat,” anila.

“Bilisan natin ang paglangoy!” anyaya ni Dan, ang pinakamalaking pawikan sa grupo.

“Ganito lumangoy nang mabilis!” pakitang gilas ni Timmy na hindi magkamayaw ang maliliit na palikpik. Nagtawanan ang mga magkakapatid at sumunod sa kaniya.

Sumabay sa paglangoy sa kawan ng mga dilis ang mga batang pawikan.

“Mag-ingat kayo, mga pawikan! Lumalangoy kami bilang isang kawan upang masiguro na ‘di kami mapapahamak,” sabi ng isang dilis.

“Proteksiyon din ang aming kaliskis na makinang. Kapag ito’y nasisikatan ng araw, kami ay nakukubli mula sa mga isda na nais kaming kainin,” paliwanag niya.

“Siguro ay dapat lumangoy rin tayo nang sabay-sabay,” sabi ni Dan na namangha sa mga kasamang dilis.

Malapit nang lumiwanag at mas madali na silang makikita ng mga malalaking isda, bayawak, at mga ibon na ang tanging hangad ay gawin silang almusal. Ang paglangoy mula sa buhangin papunta sa dagat ang pinakamapanganib na bahagi ng kanilang buhay.

Walang ano-ano ay isang malaking nilalang mula sa dalampasigan ang lumangoy sa gitna nila. Isang matandang pawikan ang katatapos lamang mangitlog. Halatang napagod siya ngunit malakas pa rin ang kaniyang mga palikpik.

Sa isang iglap, isang lalaki sa bangka ang naghagis ng lambat sa matandang pawikan! Dinakma din niya ang ilang maliliit na pawikan na lumalangoy sa malapit.

“Tiyo, siguradong tiba-tiba na naman tayo!” sabi ni Carding nang maiakyat sa bangka ang malaking pawikan. Kasama niya ang dalawa pang mangingisda na sila Carlos at Leo.

“Oo nga! Hindi pa sikat ang araw ay marami nang grasya,” sabi naman ni Carlos, ang tiyuhin nina Carding at Leo na larawan na ng katandaan.

“Carding, ‘yong maliliit na pawikan baka puwedeng pakawalan na natin,” ani Leo. Kita sa kaniyang mga mata ang awa.

“‘Yan ka na naman pinsan, eh. Pinaiiral mo na naman ang malambot mong puso,” sabi ni Carding.

“Siguradong maraming mga bata sa bayan ang matutuwa sa mga ‘to,” dagdag niya.

“Sige na pinsan, ‘di naman maipagbibili ang mga ‘yan ‘di ba,” pakiusap ni Leo.

“Mamamatay lang sila ‘pag dinala mo sa bayan.”

“Dami mong reklamo, Leo! Hindi ba’t nakikinabang ka rin naman sa mga pawikan na hinuhuli natin?” sagot ni Carding. Nabalot ng tensiyon ang tingin nila sa isa’t isa.

“Oh s’ya, s’ya. Huwag na kayong magtalo d’yan,” awat ni Carlos.

“Ipagpatuloy na lang natin ang paghahanap ng iba pang malaking pawikan.”

Sa hindi kalayuan ay pinagmamasdan ng isang sirena ang mga nangyayari. Napuno siya ng kalungkutan para sa mga pawikan. Gayundin, napuno ang kaniyang puso ng galit. Sa mga sandaling iyon, umikot ang bangka ng mga mangingisda sa kaniyang gawi. Agad na sumisid ang sirena para magtago.

Nahagip ng tingin ni Leo ang buntot ng sirena.

“Ano ‘yon? Parang sirena!” gulat niyang naisip. Umiling-iling siya upang magising.

“Masyado pang maaga para managinip,” saway niya sa sarili.

Habang lumalangoy papalayo sa mga tao, naisip ng sirena na makipagkita sa diwata ng kabundukan. Agad siyang nagtungo sa kanilang sikretong tagpuan sa Isla Pandanan.

Madalas pag-usapan ng sirena at diwata ang tungkol sa mga nangyayari sa paligid. Habang ang sirena ang inatasan na magbantay sa karagatan, ang diwata naman ang siyang tagapagbantay sa kabundukan. Nang makarating sa isla, umupo ang sirena sa dalampasigan upang maghintay. Ilang sandali pa’y lumabas ang diwata mula sa kahuyan.

“Sumusobra na ang mga tao! Walang tigil nilang hinuhuli at sinasaktan ang mga hayop,” galit na wika ng diwata.

“Nasaksihan ko mismo ang pagdakip nila sa mga pilandok. Ang kaibigan nating mga katala ay hinuhuli at ipinagbibili rin!”

Gusto mang aluin ng sirena ang diwata ay hindi niya ito magawa. Siya mismo ay lubos ding nagdadalamhati dahil sa mga pangyayari sa karagatan.

Malungkot na nagpaalam ang dalawa sa isa’t isa ngunit sa diwa nila ay umusbong na ang hangarin na makapaghiganti at maturuan ng leksiyon ang mga tao.

Nakatanaw sa malawak na karagatan si Leo mula sa kaniyang kubo. Naghahanda ng hapunan ang kaniyang asawa at mga anak ngunit hindi mawala sa isipan niya ang naaninag na sirena.

Ilang araw rin na wala siyang balita mula kina Carding at Carlos. Kuwento ng kaniyang asawa, maraming mangingisda ang nawawala simula pa noong isang linggo. Hindi masyadong binigyan ng pansin ni Leo ang kuwento. Aniya, marahil ay pumalaot lamang ang kaniyang tiyo at pinsan sa malayong lugar upang mangisda.

“Babalik din agad ang mga ‘yon,” sabi niya sa kanyang asawa.

Habang nagmumuni-muni, napansin niya ang isang tao na kumakaway mula sa dagat. Natigilan siya at napaisip dahil ang bahaging iyon ay malalim.

“Maaaring nasa panganib ang taong iyon,” sabi ni Leo sa sarili.

Hindi niya napigilan na lumusong upang iligtas ang humihingi ng saklolo.

Lubos ang kaniyang pagkamangha nang makalapit siya. Hindi tao kundi isang sirena ang nasa harapan niya!

“Alam kong may mabuti kang puso at hindi ka katulad ng iyong mga kasamahan. ‘Wag kang matakot, halika’t sumama ka sa akin,” iniabot ng sirena ang kaniyang kamay sa mangingingisda.

Nagdalawang-isip si Leo na hawakan ang kamay ng sirena ngunit nagtiwala siya na mabuti ang hangarin ng mahiwagang nilalang. Ang mangingingisda’y binigyan ng sirena ng kakaibang kulapo. Sinabi ng sirena na kung ito’y kaniyang kakainin, makahihinga at makakikita siya sa ilalim ng madilim na dagat. Pagkalunok sa kulapo, nalasahan ng mangingingisda ang paghahalo-halo ng tamis, asim, pait, at alat. Tunay ngang mahiwaga!

Lumangoy ang sirena papunta sa Isla ng Pandanan kasama si Leo. Habang nasa tubig, nakita niya ang malawak, makulay, at iba’t ibang klase ng mga batura. Marami ring mga isda at mga taklobo.

“Napakaganda nila, hindi ba?” tanong ng sirena.

“Ang mga baturang ito ay tahanan ng mga isda. Napakaraming buhay-dagat ang umaasa rito,” sabi ng sirena.

Sa lusayan ay maraming pawikan siyang nakita. Ang ilan ay nanginginain at ang iba’y lumalangoy paroo’t parito.

“Pinapanatiling malusog ng mga pawikan ang mga lusayan,” paliwanag ng sirena. “Kung wala ang mga pawikan, hindi lalago ang mga lusayan at maraming mga isda at yamang dagat na naninirahan dito ang maaapektuhan.”

Napansin ni Leo na kakaiba ang mga ikinikilos ng mga pawikan. Ang kanilang mga mata’y balot ng takot at lungkot.

“Leo, hindi mo ba nakikilala ang iyong mga kaibigan? Ito sina Carding at Carlos,” itinuro ng sirena ang dalawang malaking pawikan na papalapit kay Leo.

“Tulungan mo kami, Leo! Kami’y nagsisisi na at nais naming maging tao muli! Makiusap ka sa sirena para sa amin,” sabi ng mga pawikan.

Nagulantang si Leo at napasigaw.

Dumami ang maliliit na tinig na humihingi ng tulong. Napagtanto ni Leo na ang mga pawikang nasa kaniyang paligid ay ang mga nawawalang mangingisda.

“Kung nais mo silang bumalik sa pagiging tao, kailangang maibalik mo sa dagat ang mga pawikan na nabihag ninyo,” sabi ng sirena.

Iniwanan ng sirena si Leo sa dalampasigan ng isla at nagpaalam.

Bago pa man makabuntonghininga si Leo ay biglang lumitaw ang isang magandang dalaga sa kaniyang harapan. Ito ay walang iba kundi ang diwata.

“Nasiyahan ka ba sa pagkikita ninyo ng iyong mga kaibigan?” tanong ng diwata.

Nanatiling walang-imik si Leo.

“Ano ang iyong natutuhan?” tanong ng diwata.

“Patawarin mo kaming mga tao. Kami’y sakim, makasarili, at walang pagpapahalaga!”

Ngumiti ang diwata.

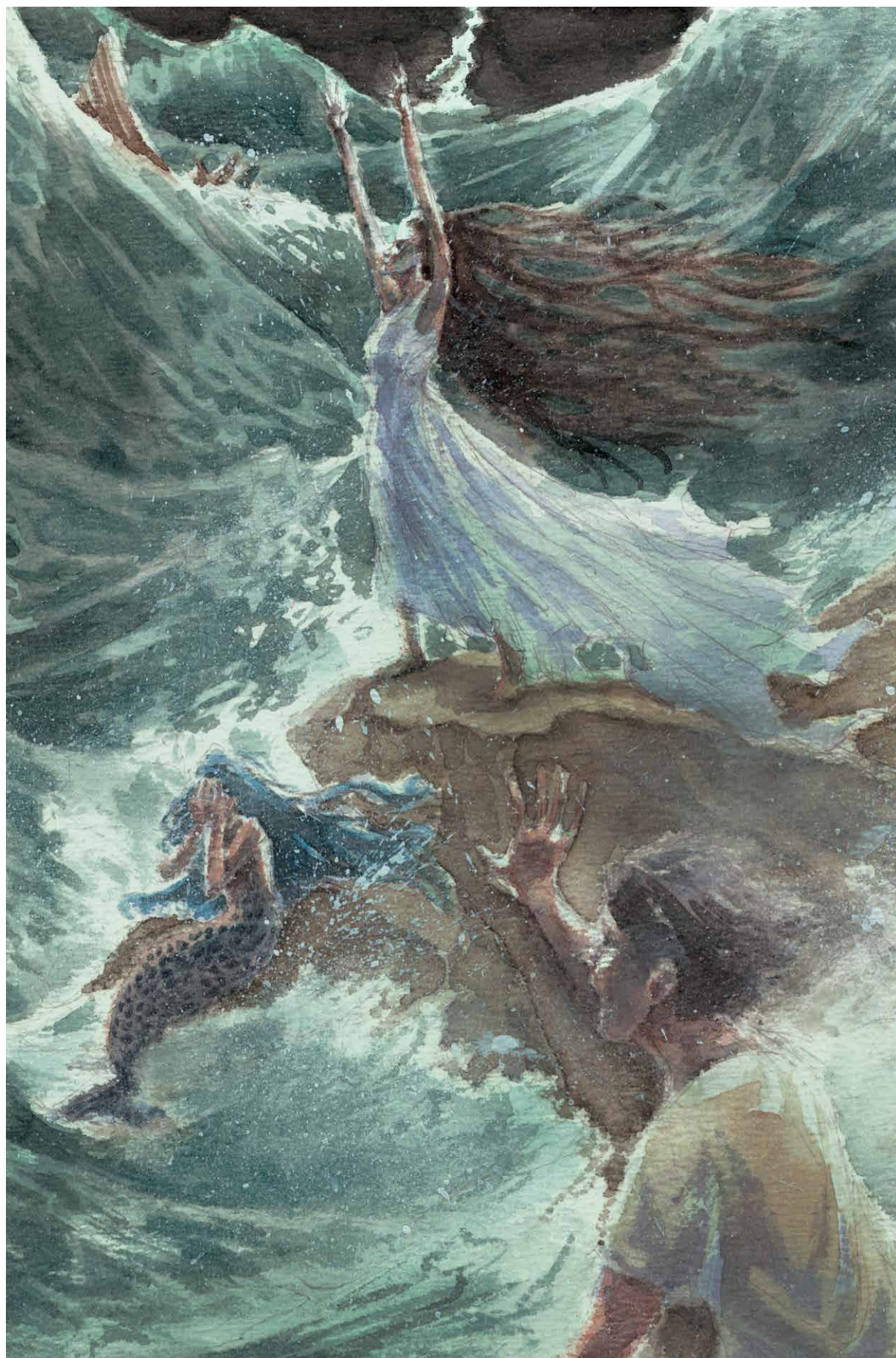
“Mabuti naman at napagtanto mo ito. Ang dagat na nakapalibot sa mga isla ng Balabac ay tahanan ng maraming pawikan, balyena, lumba-lumba at—”

Biglang napatigil sa pagsasalita ang diwata nang humahangos na umahon ang sirena. Balisang-balisa siya.

“Nasaksihan ko ang pagkarga sa may isandaang pawikan mula sa baybayin papunta sa isang malaking bangka. Alam kong ang mga ito’y ipagbibili nila sa mga banyaga. Lubhang kasuklam-suklam!” sabi niya.

Lumagablab ang galit ng diwata. Naging nakatatakot ang kaniyang mukha.

“Ang tao ay ‘di nakukuntento,” aniya.

Nagsimulang lumakas ang hangin at tumaas ang mga alon. Bumuhos ang malakas na ulan at walang ano-ano ay naglaho ang diwata. Unti-unti ring lumangoy papalayo ang sirena.

“Pakiusap! Bigyan ninyo pa kami ng isa pang pagkakataon!” sigaw ni Leo. Subalit wala na siyang narinig na tugon bukod sa ugong ng malakas na hangin at ulan.

Sumakay si Leo sa isang lumang bangka at sinuong ang daluyong. Habang nagsasagwan ay tinatawag niya ang sirena at patuloy na nakikiusap. Isang malaking alon ang sumalpok sa kaniyang bangka at siya’y tumilapon sa tubig. Pilit niyang nilabanan ang malalakas na alon ngunit sadyang malupit ang dagat. Sa huling sandali bago siya mawalan ng malay, narinig niyang bumulong ang sirena sa tabi niya.

“May pagkakataon ka pa, tao,” sabi niya. Inilagay ng sirena ang maliit na piraso ng mahiwagang kulapo sa bibig ni Leo.

Iminulat ni Leo ang kaniyang mga mata. Pinagmasdan niya ang paligid at nakita niyang tumilapon din ang mga bangka na may kargang mga pawikan. Nakita niya ang mga tripulante na takot na nakikipaglaban sa mga alon. Samantala, maraming nakataling mga pawikan ang lumubog sa dagat. Hindi alam ni Leo kung paano iligtas ang mga ito sapagkat nag-iisa lamang siya.

Doon niya napansin ang pagdating ng malalaking pawikan. Kasama rito sina Carding at Carlos.

“Ito na ang ating pagkakataon na iligtas sila!” sabi ni Carlos.

Kumapit si Leo sa malapad na likod ni Carding at mabilis nilang pinuntahan ang kinaroroonan ng mga nakataling pawikan. Sinimulang ngatngatin ni Carlos, Carding, at iba pang malalaking pawikan ang mga lubid. Gamit ang isang maliit na balisong, pinakawalan ni Leo ang mga nabihag. Ang ibang pawikan ay nakaligtas ng buhay samantalang ang ilan naman ay tuluyan nang nahimlay sa ilalim ng dagat.

Matapos ang dakilang pagsagip, matinding pagod ang naramdaman ni Leo. Ipinikit niya ang kaniyang mga mata, nagbigkas ng maikling dasal, at hinayaan na dalhin siya ng malalakas na alon.

Maraming buwan ang nakalipas mula nang maganap ang kamangha-manghang karanasan ni Leo. Hindi malilimutan ng lahat ang pinagpalang umaga ng pagbabalik ng mga nawawalang mangingisda sa kanilang nayon. Malaki ang kanilang naging pagbabago simula nang maputol ang sumpa ng sirena at diwata at sila’y naging tao na muli. Tila ba nagising ang kanilang hangarin na pangalagaan ang kalikasan. Marami rin ang tumigil na sa mga ilegal na gawain tulad ng panghuhuli ng mga pawikan.

Isang hapon, habang tahimik na nangingisda nangangawil si Leo ay nagpakita muli sa kaniya ang sirena at ang diwata.

“Mabuhay ka, Leo! Malaki ang naitulong mo upang mabago ang pananaw ng mga tao sa inyong bayan,” sabi ng diwata.

“Tumigil na sila sa panghuhuli at pagbibili ng mga pawikan at iba pang mga hayop na nanganganib nang maubos.”

“Subalit marami pa rin ang mga hamon sa hinaharap sapagkat may ilan pa rin mula sa ibang lugar na walang malasakit sa kalikasan,” paalala niya.

“Tanggapin mo ang aming handog sa iyo bilang pasasalamat,” inabot ng sirena ang isang kumpol ng mahiwagang kulapo kay Leo.

“Paramihin mo ang mga ito at umasa kang lagi kang ligtas mula sa ano mang kapahamakan sa dagat.”

“Maraming salamat sa pagtitiwala ninyo sa akin. Gagawin ko ang lahat ng aking makakaya upang ipagtanggol ang karagatan,” sagot ni Leo.

- Ang pilandok o ang Philippine mouse deer (*Tragulus nigricans*) ay isang hayop na madalas makitang mag-isa at mas aktibo tuwing gabi. Ito ay tinatawag na endemic na ang ibig sabihin ay makikita lamang sa iisang lugar, partikular na sa isla ng Balabac. Tinatawag din itong Balabac chevrotain. Ang pilandok ay kinikilalang endangered na uri ng hayop ng International Union for Conservation of Nature (IUCN).
- Ang katala o ang Philippine cockatoo (*Cacatua haematuropygia*) ay kinikilalang critically endangered na uri ng hayop ng IUCN Red List. Ang populasyon ng mga katala ay malapit nang maubos dahil sa ilegal na pangangalakal sa mga ito at pagkaubos ng kanilang natural na tahanan. Ito ay pinoprotektahan sa ilalim ng Republic Act 9147 o ang Philippine Wildlife Act, ang batas na nangangalaga ng mga buhay-ilang.
- Ang kulapo o brown seaweed (*Sargassum* spp.) ay bawal kolektahin, anihin, hakutin, ipagbili, at iluwas sa ilalim ng Fisheries Administrative Order (FAO) 250 series of 2014.

ANG NGITI NI KYLE

Jirene Samuelle C. Tabujara

Nangingilid ang aking mga luha habang minamasdan ang iba't ibang kulay ng bato, kabibe, at kumikinang na buhangin na nakapaloob sa isang maliit na bote. Nakamamangha sapagkat kaygandang pagmasdan nito kasabay ang sinag ng papalubog na araw. Tuwing pinagmamasdan ko ito'y naaalala ko ang masasayang araw kung kailan kami'y magkasama at nagbitaw ng pangako sa isa't isa. Sariwa pa sa aking isipan ang aming usapan sa baybayin.

“Iselle, tandaan mo, magkaibigan habang-buhay, ha?”

“Oo naman! Pangako iyan! H’wag mo ring kalilimutan.”

Nabulabog ang mga alaala ko nang marinig ko ang boses ni Mama.

“Iselle! Halika na’t may klase na bukas. Kailangan mong matulog nang maaga.”

Agad akong pumasok sa loob ng bahay. Pagkatapos maghapunan, pumunta ako sa kuwarto upang gumuhit at mag plano para bukas. Napansin kong alas-siyete na ng gabi at agad akong bumangon at lumabas ng aking kuwarto.

“Mama, puwede po ba akong lumabas sandali? Panonoorin ko lang ang mga alitaptap,” paalam ko sa aking ina.

“Pero, Iselle, may klase ka na bukas.”

“Saglit lang po, Mama,” malambing kong pilit, umaasang mapapapayag ko siya.

“Sige, pero ...”

Hindi pa natatapos ang sasabihin niya ay tumalon na ako sa tuwa at niyakap siya.

“Sigurado ka bang okey ka lang na mag-isa?”

“Opo, Mama!”

Nagtungo ako sa bakawanan at pumalaot sa mababaw na ilog gamit ang maliit na bangka at sagwan na gawa ni Papa.

“Kung makina ang gamit mo ay tiyak na magagambala ang mga buhay-ilang sa bakawanan,” naalala kong bilin niya.

Sabik kong ipinangumalik ang panunood sa mga alitaptap kasama ang kababata kong si Kyle. Tila mga bituin na nagpapaliwanag sa karimlan ng gabi ang mga ito.

“*Salamat at makikita ko uli kayo,*” bulong ko sa sarili.

Ngunit nadismaya ako nang marating ang kinagawiang pasiyalan. Sira na ang mga bakawan at wala na rin ang mga alitaptap na aming kinagiliwan. Hindi na ito kagaya ng dati. Mukhang nagdadalamhati ang lugar.

Muling nagbalik ang mga alaala kasama si Kyle.

“Iselle! Tignan mo sa gawing kaliwa! Napakarami nila. Doon pa! Parang mga bituin!”

Kitang-kita sa mga mata ni Kyle ang pagkamangha.

“Oo nga! Ang ganda!” Abot-abot ang ngiti ko na tila ba kaparis ng sa kaniya.

“*Kay saya ng mga alaala,*” aking naisip.

Kinabukasan ay maaga akong naglakad malapit sa baybayin patungo sa paaralan. Dala-dala ko ang bote na puno ng mga bato at tuyong kulapo. Maya-maya lang ay napansin ko ang isang malaking kahong styrofoam na puno ng mga maliit at patay na isda. Hindi maikakailang galing ang mga ito sa di kalayuan kung saan manakanang maririnig ang putok ng dinamita. Ang tanawing ito ay nagpaalala sa akin ng mga nangyari, dalawang taon na ang nakararaan.

Naglalakad ako pauwi galing sa paaralan nang marinig ko ang pamilyar na boses ni Kyle. Sumisigaw siya na tila galit. Nagtago ako sa pinakamalapit na puno para makinig.

“Pero Manong, ‘di ninyo puwedeng putulin ang mga bakawang ito! Di ninyo rin puwedeng kunin ang buhangin at lalong-lalo na ang itlog ng mga pawikan sa tabing-dagat!” galit na sigaw ni Kyle sa kaniyang kausap.

“At sinong nagsabi niyan sa iyo? Ikaw ba ang may-ari ng lugar na ito at pinagbabawalan mo kami?” sigaw ng matandang lalaki.

“Hindi ko nga po ito pag-aari, pero hindi rin naman ito sa inyo. Sa bakawanang ito kami naglalaro ng mga kaibigan ko. Nag-uukit din kami ng mga disenyo sa buhanginan at nililinis ang dalampasigan. Binabantayan din namin ang mga itlog ng pawikan. Pero ngayon, kukunin ninyo at sisirain ang lahat ng ito? Maawa naman kayo!” giit ni Kyle.

Nagulat ako sa tapang niya at sakunggaan niya pinahahalagahan ang aming lugar. Kung tutuusi’y labindalawang taong gulang pa lamang siya noon.

Alam kong kailangan kong suportahan ang aking kaibigan ngunit hindi ako makagalaw sa aking kinaroroonan. Para bang nakadikit ang mga paa ko sa aking kinatatayuan.

Kasabay ng hampas ng mga bolo ang patuloy na sigaw ni Kyle. Sa kabila nito, hindi nagpakita ng pag-aalinlangan ang mga

taong pumuputol ng mga punong bakawan—pati rin ang paghakot ng maraming buhangin at mga itlog ng pawikan. Napakikislot ako sa tuwing naririnig ko ang bawat hampas ng kanilang mga kagamitan. Hindi ko maipaliwanag ang magkakahalang damdamin—takot, galit, at pag-aalala.

Sa mahabang sandali na walang awang pagsira sa aming munting paraiso ay walang tigil na maririnig ang pagmamakaawa ni Kyle. Maya-maya pa'y nagsimula nang tumunog ang motor ng kanilang bangka, indikasyon na aalis na ang mga matatanda.

Napakasakit sa kalooban nang makita kong nasira ang paligid, ngunit mas masakit nang makita kong umiiyak si Kyle. Dahil sa awa ay nagkaroon ako ng lakas na lapitan siya.

“Iselle, hawak ng lalaking iyon ang ating bote! Napasama sa kinuha nilang buhangin!” sabi niya nang makalapit ako.

“Manong! Ibalik ninyo ang boteng ‘yan!” sigaw niya.

“Ano bang pakialam mong bata ka? ‘Di ba ang sabi ko sa iyo ay tumigil ka na?” singhal ng isa.

“Pakiusap! Hindi ninyo alam kung gaano kahalaga ‘yan sa amin!” pagmamakaawa ni Kyle.

“Ibigay mo na Pare,” sabi ng isa nilang kasamahan.

“Sige na nga! Ito o, kunin mo!”

Patuyang itinaon ng lalaki ang bote sa tubig. Walang ano-ano’y lumusong si Kyle sa dagat.

“Kyle! Bumalik ka rito! Malalim diyan!” babala ko ngunit ‘di niya ako pinakinggan.

Natakot ako dahil malakas ang alon noong araw na iyon.

“Kyle! Bumalik ka!” patuloy ang sigaw ko ngunit hindi na niya ako marinig. Nakita kong tagumpay niyang nakuha ang bote ngunit maya-maya lang ay unti-unti na siyang lumubog. Sa pag-aalala’y lumusong din ako. Ngunit dahil hindi bihasang lumangoy, hindi na rin ako nakarating sa malayo.

“Saklolo! Tulungan ninyo kami!” aking sigaw, nagbakasakali na mayroong makakarinig sa akin.

Hindi ko na nakita si Kyle at maya-maya’y lumubog na rin ako sa dagat.

“Diyos ko, tulungan ninyo po kami,” panalangin ko sa mga sandaling iyon.

Ako’y nagising sa boses ng aking Mama na tinatawag ang aking pangalan. Pagkamulat ko ay nakita ko na nasa loob ako ng isang ospital. Ngumiti si Mama at niyakap ako nang mahigpit. Masaya siyang makita na maayos na ang aking kalagayan.

“Nasaan si Kyle?” tanong ko.

“Nauna na siya,” sagot ng aking ina na agad tumingin palayo. Hindi ko lubos na maintindihan kung anong ibig niyang sabihin sapagkat parang matalinghaga.

Dumating ang isang nars kasama ang dalawang lalaki na namukhaan kong isa sa mga nasa dalampasigan kanina. Sinabi ng nanay ko na sila ang nagligtas sa amin mula sa pagkakalunod.

“Patawarin mo kami,” bigkas ng isa sa mga lalaki. Maya-maya’y may kinuha siyang isang bagay mula sa kaniyang bag.

“Ang bote!”

Natuwa ako bagaman nagtaka kung bakit iniwanan ito ng aking kaibigan.

Naglaho ang larawan ng mga gunita nang mahulog sa aking paanan ang mga tuyong dahon mula sa punong malapit sa aking kinatatayuan. Natagpuan kong muli ang aking sarili sa kasalukuyan. Bumalik ang aking isipan sa karumaldumal na kalagayan ng aming kapaligiran. Nawala na ang lahat ng pinahahalagahan ni Kyle.

Malungkot kong pinagmasdan ang hawak kong bote. Bumalik muli sa akin ang nakaraan kung kailan sinimulan namin itong punuin ng mga mahahalagang bagay.

“Sabi ng mga magulang ko, nais ng Diyos na maging mabuti tayong katiwala ng lahat ng kaniyang mga nilikha. Kaya dapat huwag natin silang pabayaang,” sabi ni Kyle habang nilalaro ang isang puti at bilog na bilog na bato.

“Eh paano kapag makalimutan natin ‘yon?” tanong ko sa kaniya habang nilalagyan ng buhangin ang boteng hawak ko.

Tumigil siya sa paglalakad at tumingin sa papalubog na araw. Umupo siya sa aking tabi.

“Pumikit ka at mag-isip ng mga bagay na importante sa’yo,” sabi niya.

Tumango ako at pumikit. Pero ang totoo’y wala naman akong maisip.

“Isipin mo na inaalagaan mo ang mga bagay na mahalaga sa’yo. Huwag mong kalimutan at isapuso mo ang mga ito,” seryosong sabi niya.

Iminulat ko ang mga mata ko.

“Eh, ikaw? Anong importanteng mga bagay ang naiisip mo?” tanong ko.

“Itong lugar natin na parang paraiso,” sabi ni Kyle, sabay lagay ng maliit na kabibe sa bote.

“Ang mga hayop na nakatira dito,” dagdag niya habang naglagay naman ng tuyong kulapo.

“Ang Nanay, Tatay, at mga kapatid—pati na rin ang mga kababata natin,” nagbuhos siya ng kaunting buhangin sa sisidlan.

“At siyempre ang pagkakaibigan natin,” kaniyang dagdag habang inilagay ang isang napakaputing bato.

“Yan! Aalagaan natin itong bote na ‘to na para bang inaalagaan natin silang lahat! Magsisilbi itong paalala!” masayang sabi ni Kyle habang itinaas ang bote sa sinag ng papalubog na araw.

Dalawang taon na ang nakalipas nang mawala si Kyle, ngunit naalala ko pa rin ang lahat na para bang kahapon lamang ito nangyari. Hinding-hindi ko palalagpasin ang pagkakataong ito na maaari ko ring ipagtanggol ang noo’y ipinagtanggol ni Kyle.

Nagpadala ako ng text message sa Bantay Dagat upang ipaalam na mayroong gumagamit ng dinamita sa pangangisda, hindi kalayuan kung saan ako naroroon.

Inisip ko na nakangiti ngayon si Kyle mula sa langit dahil ‘di ko kinalimutan ang aming pangako—na pangangalagaan namin ang mahahalagang bagay rito sa mundo.

SI PILANG PILANDOK AT SI PING

Munawara G. Salleh

Sa kagubatan ng Balabac, naglalakad ang isang maliit na buhay-ilang habang aliw na aliw sa panunuod sa mga nagtutumpukang alitaptap. Siya si Pilang, isang hayop na kabilang sa lahi ng mga pilandok o *mouse deer*. Kakaunti na lamang sila dahil sa pangangaso ng mga tao.

Si Pilang ay mahilig mamasyal sa tabing-dagat. Isang gabi, nagulat siya nang makita niyang humahangos ang kaniyang kaibigang tamilok na si Tonyo.

“Kaibigan! Ano’t mukhang nag-alsa balutan ka na?” tanong ni Pilang.

“Eh paano ba namang hindi? Ako’y natotorete na. Binging-bingi na ako sa mga dagundong ng mga nagsisitumbahang bakawan. Nakababaliw!” sagot ni Tonyo.

“Bakit? Anong nangyari?”

“Nariyan na naman ang mga tao. Namumutol na naman sila ng

mga bakawan! Sige, paalam!” nagmamadaling umalis si Tonyo. Iniwan niya ang kanyang tinitirahan na matandang bakawan.

Pinuntahan ni Pilang ang dating tirahan ng kaibigan at siya’y lubos na nagulat sa kaniyang nakita. Maraming bakawan ang natumba, at mayroon ding ilang pugad na nagkalat, kasama ang mga nabasag na mga itlog.

“Nakalulungkot naman talaga!” inisip ni Pilang.

“Totoo nga ang sabi ni Ina na malupit ang mga tao. Saan na kaya kami pupunta kapag naubos na ang mga puno at wala nang makakain sa kagubatan ng Balabac?”

Maya-maya lamang ay may dumaang bata na siyang nakaagaw ng pansin ng pilandok.

“Ano kayang pakay ng isang bata sa kagubatan lalo pa’t malapit nang magdilim?” pag-usisa ni Pilang.

Dahan-dahang lumapit si Pilang sa bata upang makiusyoso. Nabigla ang pilandok nang sumigaw ang bata.

“Wag mo akong lapitan!” hiyaw ng bata.

Nagulat si Pilang sapagkat di niya inakalang ang mga tao pala’y may takot din sa mga buhay-ilang. Nagtaka rin siya na matatakot ang bata sa pinakamaliit na mouse deer sa buong kagubatan.

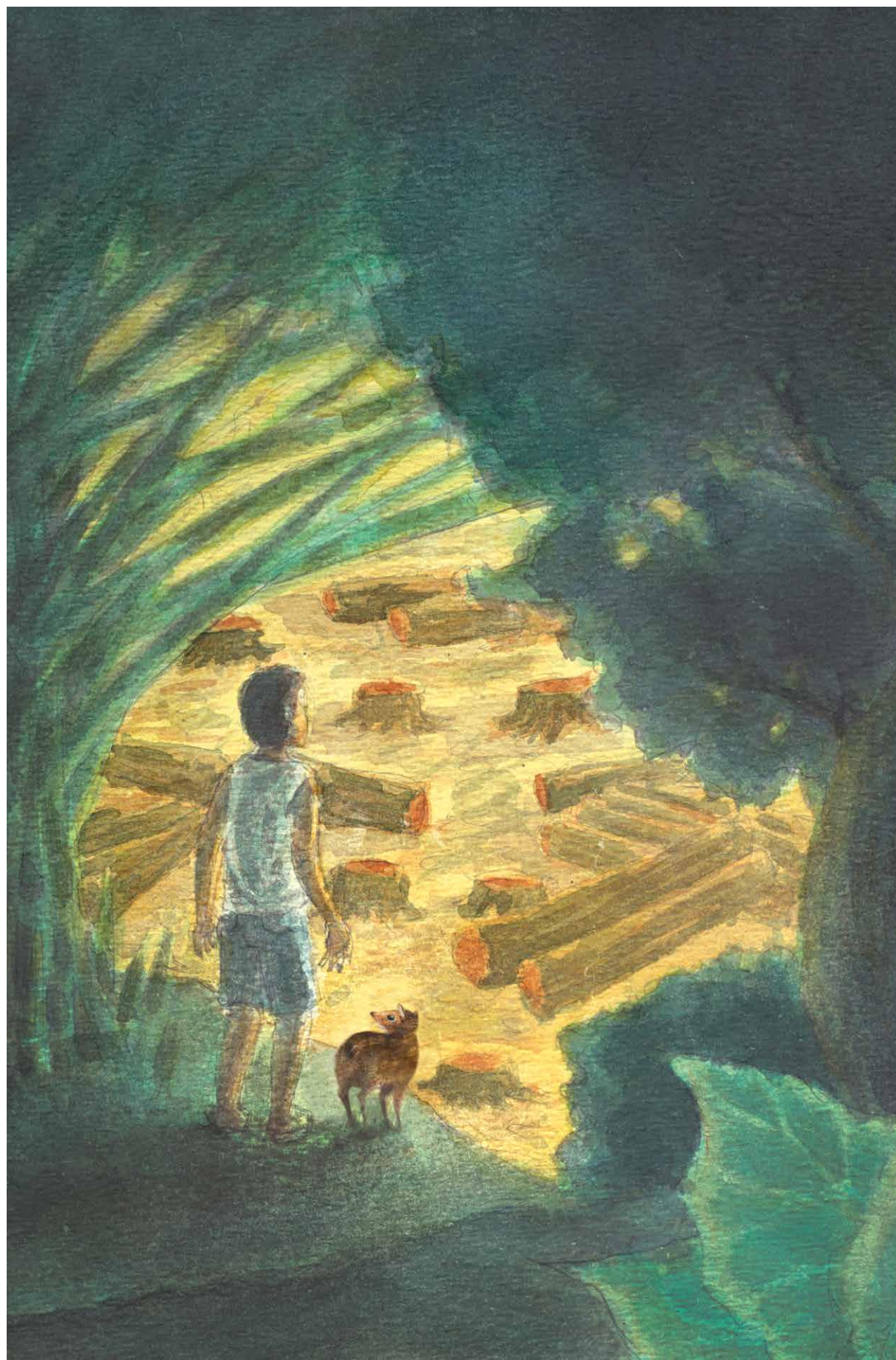
Muling nagsalita ang bata, *“Ano ba? Sabi nang layuan mo ‘ko!’*

Dahil lubhang mausisa ay lalong lumapit si Pilang sa bata.

“Wag kang matakot sa akin dahil kaibigan ako,” sabi niya.

Natulala ang bata sapagkat nagsalita ang mouse deer. Maya-maya’y unti-unti rin siyang nakapagsalita at nakiusap kay Pilang.

“Maaari bang tulungan mo ako? Nawala ako nang pilit kong sundan ang aking Ama,” kuwento niya.

Hinala ni Pilang na anak siya ng isa sa mga tao na namumutol ng mga puno. Pinag-isipan niya kung tutulungan ba niya ang bata.

“Halika, sundan mo ako,” sabi ng pilandok matapos niyang mag-isip nang mabuti.

“Alam mo ba kung nasaan ang aking Ama?” nag-aalalang tanong ng bata.

“Sigurado ka bang ama ko ang pupuntahan natin?” dagdag pa nito.

Hindi sumagot si Pilang at patuloy na naglakad patungo sa bahagi ng kagubatan na wala nang masyadong puno.

“Bakit hindi ka nagsasalita?”

“Aba’y sadya ring madaldal ang batang ito at walang humpay sa pagtatanong,” sambit ni Pilang sa sarili.

Tumigil si Pilang sa paglalakad at itinuro ang direksiyon kung saan halos kalbo na ang bundok.

“Sino ang may gawa nito?”

Pinigilang manumbat ni Pilang.

“Kayong mga tao lang naman ang may kakayahang pumutol ng mga kahoy rito sa kagubatan,” naisip ng pilandok. Ngunit walang lumabas kahit bulong mula sa kaniyang mga bibig.

Nang hindi sumagot si Pilang, nagtanong muli ang bata.

“Sa tingin mo ba sila Ama ang gumawa nito?”

Bago pa man makasagot ang pilandok ay mayroon silang narinig na kaluskos at mga boses sa paligid.

“Aalis na ako,” agad na sabi ni Pilang. Tumalilis siya papalayo upang magtago. Mula sa masukal na lungga, pinagmasdan niya ang pagkikita ng mag-ama.

“Ping, anong ginagawa mo rito sa kagubatan? ‘Di ba sabi ko, ‘wag na ‘wag kang susunod sa akin dito?” galit na tanong ng kaniyang Ama.

“*Ping pala ang kaniyang pangalan.*” Pinagmasdan ni Pilang ang batang nakayuko.

“Gusto ko lang pong malaman kung anong ginagawa ninyo, Ama. Tama po pala ang mga sinasabi ng mga kaklase ko na kayo ang pumuputol ng mga kahoy rito,” sagot ng bata.

Napabuntong-hininga ang Ama ni Ping.

“Sige na, umuwi ka na bago pa tuluyang gumabi,” utos niya sa kanyang anak.

Nagmadaling umalis si Ping. Nang siya’y makalapit sa pinagtataguan ni Pilang sinalubong siya ng batang pilandok.

“Kanina ka pa ba riyan? Narinig mo ba ang usapan namin ng aking Ama?” tanong ni Ping. Tumango na lamang ang pilandok bilang tugon.

“Gusto mo na bang umuwi?” tanong ni Pilang kay Ping.

Umiling ang bata at naglakad patungo sa malapit na ilog upang maghilamos ng mukha. Pilit niyang itinatago ang bakas ng kaniyang mga luha.

“Ako nga pala si Ping. Anong pangalan mo?” pakilala ng bata sa pilandok.

“Pilang, dito sa gubat ay Pilang Pilandok ang tawag sa akin,” pakilala ng pilandok sa bago niyang kaibigan.

“Pilang, puwede bang humingi ng pabor? Palubog na ang araw at kailangan ko nang makauwi ngunit hindi ko alam ang daan. Maaari mo ba akong ihatid sa paanan ng bundok na ito? Sa ‘di kalayuan ay tanaw na ang bahay namin,” pakiusap ni Ping.

“Oo, naman! Halika’t sumunod ka sa akin,” sagot ni Pilang.

Nagulat ang pilandok sa kaniyang naging tugon.

“Nagiging mabait na yata ako sa tao, ah!” kaniyang naisip.

Habang naglalakad ang dalawa, hindi maiwasan ni Ping ang sunod-sunod na pagtatanong.

“Ayaw mo ba sa mga tao? Puwede ba tayong maging magkaibigan?”

“Pasensiya na’t pinuputol ng aking ama ang mga puno sa bundok. Ito lang kasi ang kanyang hanapbuhay. Dito namin kinukuha ang panggastos namin sa araw-araw. Pero ‘wag kang mag-alala, babawi ako sa mga ginagawa nila,” turan ni Ping kay Pilang.

Bago pa man makapagsalita si Pilang, inulit ni Ping ang kaniyang tanong.

“Puwede ba tayong maging magkaibigan?”

Tumango si Pilang saba’y sambit, “Sige, ‘ba!” Napagtanto niyang mabait na bata si Ping.

“Iyon ang bahay namin!” sigaw ni Ping, sabay turo sa isang kubo.

Bago tuluyang umalis ay itinaas ng bata ang kaniyang kanang kamay at iginalaw nang mabilis pakanan at pakaliwa.

“Babay!”

“Babay,” sabi ni Pilang habang pilit na itinaas ang kaniyang paa at iwinagayway gaya ng ginawa ni Ping. Hindi niya naiintindihan kung ano ang ibig sabihin nito, ngunit natuwa siyang gayahin ang bago niyang kaibigan. Pinanood niyang pumasok si Ping sa kanilang bahay.

“Ping, kanina pa kita pinauwi. Bakit ngayon ka lang?” tanong ng ama ni Ping.

“Naligaw po ako sa gubat,” sagot ni Ping na halatang may pagtatampo.

“Ping, ang ginagawa ko ay para sa ating pamilya. Sana’y maintindihan mo,” sabi ng Ama sa kaniyang Anak. Sa puntong iyon, wala nang ibang nagawa si Ping kundi ang manahimik.

Sa daan pauwi ay masayang kumain si Pilang ng mga tubog sa may dalampasigan. Minasdan niyang muli ang lugar kung saan wala na ang mga bakawan. Napansin niya na tila wala na rin ang mga alitaptap na paborito niyang panoorin.

“Saan ka galing, Pilang?” tanong ng kaniyang Ina nang siya’y makarating sa kanilang lungga.

“Ayon sa mga ibon, may kasama ka raw na batang tao. Iwasan mo ang batang iyon, maaaring kasama siya ng mga namumutol ng puno at nangunguha ng mga hayop.”

“Ina, mabait ang kaibigan kong tao,” pangangatwiran ni Pilang.

“Iwasan mo siya dahil ayaw kong mapahamak ka. Makinig ka sa nakatatanda,” ulit ng kanyang ina.

Pinag-isipang mabuti ng batang pilandok ang mga sinabi ng kaniyang Ina.

“Mapagkakatiwalaan nga kaya si Ping?”

Inisip din niya ang mga salitang binitawan ni Ping.

“Paano mababawi ng isang bata ang napakaraming kasalanan ng mga nakatatanda; lalo pa’t mangangaso at mamumutol ng mga punongkahoy ang kaniyang sariling ama?”

Nang sumunod na hapon, habang namamasyal si Pilang, may narinig siyang humihimig-himig sa ‘di kalayuan. Nagtago siya kaagad ngunit nang makita ang mukha ni Ping ay dali-daling lumapit sa bata.

“Ano ang mga ‘yan, Ping?” tanong ni Pilang, sabay turo sa maraming dala-dalang supot ni Ping

“Ang mga ito? Mga tanim ko! Masaya ako at mapakikinabangan na sila nang husto,” kuwento ng bata.

“Matagal ko na rin silang inaalagaan sa likod ng aming bahay! Hindi ba, sabi ko babawi ako?”

Ngumiti ang pilandok sa bata.

“Halika, Pilang! Samahan mo akong magtanim doon sa bahaging kalbo na. Alam kong maaaring gumuho ang lupa patungo sa aming bayan. Maaari ding magkaroon ng baha kapag dumating ang panahon ng tag-ulan. Ayaw kong marami ang mapahamak.”

“Tama ka, Ping. Salamat sa iyong malasakit sa kagubatan,” sabi ni Pilang.

“Kung patuloy ko itong gagawin ay hindi agad-agad na mauubos ang mga puno. Posible rin na lahat ng puno na pinutol nila ama ay mapalitan ko!” sabi ni Ping.

Napaisip si Pilang.

“Impossible ‘yon kung iisa lang ang gagawa. Pero nakatutuwa naman talaga ang batang ‘to!’”

Matapos nilang magtanim ay nagpaalam na si Ping at Pilang sa isa’t isa. Ngunit hindi pa man nakalalayo si Pilang ay may nalaglag na mabigat na lambat sa kaniya.

Napuno ng pangamba ang batang pilandok at hindi niya alam kung ano ba ang dapat gawin. Sa sobrang lito, hindi niya napansin si Ping sa kaniyang tabi.

“Ping! Ano ‘yang ginagawa mo? Hindi ganyan ang paghawak n’yan. Para namang magpapakawala ka ng huli eh!” inis na sigaw ng isa sa mga mangangaso.

Naalala ni Pilang ang babala ng kaniyang Ina at lalo pa siyang nanginig sa takot.

“Ito na ba ang huling araw ko sa gubat?” tanong niya sa sarili.

Laking gulat ni Pilang nang tinanggal ni Ping ang lambat sabay sigaw.

“Pilang, takbo na!”

Kumaripas ng takbo si Pilang. Para bang mauubos ang kaniyang hininga. Pilit na hinabol ng mga mangangaso ang maliit na pilandok ngunit dahil maliksi ay hindi na naabutan. Tuluyang naglaho sa kagubatan si Pilang.

“Ping, nababaliw ka na ba? Bakit mo pinakawalan?” sumbat ng isang lalaki.

“Tiyo, pinuputol ninyo na nga ang mga kahoy pati ba naman ang mga hayop, kukunin ninyo pa?” rinig ang gigil ni Ping sa kaniyang mga salita.

Hingal na hingal na nakabalik si Pilang sa kaniyang tirahan.

“Kasama mo na naman ba ang kaibigan mong tao?” tanong ng Ina ni Pilang.

“Opo, Ina,” sagot niya.

“Mabait na tao ang kaibigan ko. Kung tutuusi’y iniligtas niya ako mula sa panganib kanina.”

“Talaga? Saan? Paano, Anak?” nag-aalalang tanong ng kaniyang Ina.

“Nabitag ako sa patibong ng mga mangangaso ngunit tinulungan ako ni Ping na makaalpas at mabilis akong nakatakas papalayo!” kuwento ni Pilang.

“Salamat naman at ligtas ka, anak!”

“At di lang po iyon, Ina. Nagtanim din kami ni Ping ng mga punongkahoy para ipalit sa mga punong pinuputol ng kaniyang Ama,” dagdag niya.

“S’yang tunay na mabait pala ang batang iyon.”

Natuwa si Pilang dahil gumaan na ang loob ng kaniyang Ina sa kaniyang bagong kaibigan.

Dahil sa kabayanihan ni Ping ay natuto siyang pagkatiwalaan ng mga hayop sa kagubatan. Tinuruan nila ang bata tungkol sa buhay sa gubat at inilibot siya sa mga magagandang lugar na hindi pa nasisilayan ng ibang mga tao. Dahil dito, lalong minahal ni Ping ang kagubatan at ang mga naninirahan dito.

Mahigit limang taon na ang nakalipas simula noong maging magkaibigan sina Ping at Pilang. Nagkaroon na ng sariling pamilya si Pilang ngunit sumasama pa rin siya kay Ping sa pagtanim ng mga punongkahoy sa kagubatan. Nahimok din ni Ping ang kaniyang mga kaibigan na tumulong sa kaniya.

“May pag-asa pa rin pala hangga’t mayroong mga taong mabubuti ang puso,” masayang sabi ni Ping sa kanyang sarili.

- Ang pilandok o ang Philippine mouse deer (*Tragulus nigricans*) ay isang hayop na madalas makitang mag-isa at mas aktibo tuwing gabi. Ito ay tinatawag na endemic na ang ibig sabihin ay makikita lamang sa iisang lugar, partikular na sa isla ng Balabac. Tinatawag din itong Balabac chevrotain. Ang pilandok ay kinikilalang endangered na uri ng hayop ng International Union for Conservation of Nature (IUCN).
- Ang tubog ay isang uri ng ligaw na igos o fig na karaniwang kinakain ng mga pilandok.

ISLA DAGAYDAY

Isabella S. Marilag

Bumaba ako mula sa jeep at pinagmasdan ang paligid. Ang asul na dagat sa aking harapan ay mas pinaganda pa ng unang liwanag ng sikat ng araw. Dali-dali akong lumapit sa isang matandang lalaki na nakatayo malapit sa isang bangka.

“Magandang umaga po! Alam ninyo po ba kung paano pumunta sa Isla Dagayday?”

“Maaari kang sumakay ng bangka at isang oras ang tatahakin bago makarating doon,” tugon niya.

“Kung gusto mo’y sumabay ka na sa akin sapagkat doon ako papunta ngayon,” alok ng matanda.

Sumang-ayon ako at sumakay sa bangkang pagmamay-ari niya. Habang tinatawid namin ang karagatan patungong baryo, dumampi sa amin ang malamig na hangin. Maya-maya’y binasag ng matanda ang katahimikan.

“Ako nga pala si Lorenzo. Mang Enzo ang tawag sa akin ng karamihan. Ano pala ang pangalan mo, Iha?”

“Ako po si Julia Dominguez, isa po akong manunulat,” sagot ko sa kaniya sabay abot ng aking kamay.

“Ano ba ang pakay mo at nadayo ka rito?” tanong ni Mang Enzo.

“Nais ko pong magsulat ng isang kuwento tungkol sa Isla Dagayday,” nakangiti kong sagot.

Bagaman nais kong magsulat tungkol sa isla, hindi ito ang pangunahin kong pakay. Anim na buwan na akong dinadalaw ng isang panaginip tungkol dito, ang lugar kung saan isinilang at lumaki ang aking lolo.

Sa aking panaginip, nakita ko ang aking sarili na nakatayo sa isang parola habang ang mga tao sa ibaba ay tumatakbo at humihingi ng saklolo. Isang napakalaking alon na para bang tsunami ang papalapit upang lamunin ang isla.

Paulit-ulit ang pangitaing ito. Lubos akong nabagabag sa puntong pati ang oras ng aking pahinga ay ninanakaw na rin nito. Dahil dito, napagpasiyahan kong puntahan ang isla.

Habang papalapit na kami sa isla ay napansin ko na madilim ang sana’y malinaw na dagat. Nagkalat din ang mga basura sa dalampasigan.

“Narito na tayo,” wika ni Mang Enzo.

Ang pananabik kong makita ang kagandahan ng isla ay napalitan ng pagkadismaya. Hindi ko akalaing ganito ang aking masisilayan.

“Mayroon ka na bang matutuluyan dito?” tanong ni Mang Enzo

“Wala pa po. Mayroon po ba kayong alam na nagpapaupa ng bahay? Ilang araw lang naman po ako rito.”

Napakunot ang kilay ni Mang Enzo, para bang nag-iisip ng mabuti.

“Naku Iha, walang nagpapaupa rito. May kaibigan ako na may maliit na kubo na ‘di na masyadong ginagamit. Baka maaaring pakiusapan na paupahan iyon sa’yo. Malapit lang din iyon sa aming kubo kung kaya’t di mo kailangang lumayo kung may kailangan ka sa akin.”

“Ganoon po ba? Sana po’y pumayag s’ya,” sagot ko.

Habang naglalakad kami papunta sa bahay ng kaibigan ni Mang Enzo ay iniisip ko kung ito nga ba ang baryong napapanaginipan ko. Napakalaki ng pagkakaiba ng aking panaginip at ng katotohanan. Mayamaya'y nakarating na kami sa isang malaking kubo.

“Pareng Tiago, maaari mo bang paupahan sa binibining kasama ko ang isa sa mga kubo mo?”

“Oo naman! Wala namang gumagamit sa mga iyon ngayon,” ani Mang Tiago.

“Maraming salamat po,” sabi ko sa kaniya.

Nang maihatid ako sa uupahang kubo, inayos ko ang mga gamit na bitbit ko. May dala akong ilang damit at pagkain na tamang-tama lamang para sa isang linggo. Nagpaalam si Mang Enzo bago lumiban at nagsabing sana'y magtagumpay ako sa ang aking pakay.

“Sana nga po!” sabi ko sa kaniya. Pero ang totoo nito'y 'di ko pa rin sigurado kung ano nga ba talaga ang aking pakay.

Matapos mag-ayos ay umupo ako sa mga mahabang bangko na gawa sa kawayan. Habang nakatanaw sa dalampasigan ay may nakita akong isang babae na halos kasing edad ko. Siya'y mabagal na naglalakad at nakangiti sa akin.

“Magandang araw!” sabi ko sa babae.

“Magandang araw rin! Pasensiya na, mukhang naistorbo 'ata kita. Na-curious lang ako kasi madalang ang bisita rito sa baryo namin,” aniya.

“Ganoon ba? Ako nga pala si Julia. Hindi naman talaga ako tunay na dayuhan dahil dito lumaki ang Lolo Julian ko. Pero ngayon lang ako nakadalaw rito. Ikaw, anong pangalan mo?”

“Rina,” mahinang tugon ng babae.

Lumapit ako upang makipagkamay. Mukha siyang mahiyain.

“Una na ako, Julia. Baka hinahanap na ako ni Inay,” nagmamadaling wika ni Rina.

“Sige, kita na lang ulit tayo,” sabi ko sa kaniya. Masaya ako dahil nagkaroon ako kaagad ng kaibigan sa isla.

Kinabukasan ay dumaan sa kubong aking inuupahan si Mang Enzo.

“Magandang umaga! Nais mo bang lumibot sa baryo?”

“Magandang umaga rin po! Opo nais kong maglibot. Mas magandang masimulan nang mas maaga ang aking research,” sagot ko.

Habang naglalakad kami ni Mang Enzo sa tabing-dagat ay nagsimula siyang magkuwento.

“Alam mo bang dating kilala ang Isla Dagayday dahil sa malinis at malinaw nitong dagat?”

Sa aking isipan, ito rin ang naaalala kong kuwento ng Lolo Julian.

“Ano po ba ang nangyari?” tanong ko kay Mang Enzo.

“Nakikita mo ba ang babuyan na ‘yon?” Tinuro ni Mang Enzo ang isang malaking estruktura na malapit sa dagat.

“Dating malawak na bakawanan ang lugar na iyon ngunit tinanggal ang mga puno upang maipatayo ang babuyan. Ang masama pa nito’y lahat ng dumi ng mga baboy ay diretsong napupunta sa dagat. Lalo pang naubos ang mga bakawan dahil pinuputol at ginagawang uling.”

“Naaalala ko tuloy ang kababata kong si Hulyan. Tutol na tutol siya sa pagpapatayo sa babuyan dahil may panaginip s’yang mawawala raw ang mga isda. Pinagtawanan lang namin siya noon lalo pa’t matapang siyang nagbabanta sa amin. Maaaring hindi na raw makita ng mga apo namin ang ganda ng isla. Nakalulungkot na nagkatotoo ito. Kahit ang aking apo ay sa pangarap na lamang makikita ang dating ganda ng Dagayday.”

Bagaman malungkot ang kuwento niya ay ‘di ko napigilang mapangiti.

“Nabanggit ninyo po ang kababata ninyong si Julian. S’yang kapangalan ng lolo ko na matapang din!” kuwento ko.

“Nasaan po pala ang inyong apo?”

“Pumanaw siya halos kalahating taon pa lang ang nakalilipas. Simula pa noong sanggol, siya’y sakitin na ngunit mukhang nakasama sa kaniya ang usok mula sa pag-uuling ng mga bakawan,” sabay turo ni Mang Enzo sa tumpok ng mga kahoy sa ‘di kalayuan.

“Nakikiramay po,” sabi ko sa kaniya.

Habang naglalakad ay patuloy na nagkuwento si Mang Enzo.

“Alam mo noon, madalas kaming manguha ng mga halaan doon,” banggit ni Mang Enzo habang tinuturo ang dalampasigan.

“Noon ay mapuputi ang mga buhangin subalit ngayon ay naging burak na dahil sa dumi ng mga baboy at itinatapong basura,” pailing-iling na bigkas ng matanda.

Matapos akong samahan ni Mang Enzo sa paglibot sa baryo ay nagpasiya kaming umuwi na muna.

Sa ilang araw kong pananatili sa isla ay palagi kong nakakasama si Rina. Madalas kaming nagkukuwentuhan tungkol sa kagandahan ng isla Dagayday noong araw na wala pang polusyon.

Pinag-isipan ko nang mabuti ang mga kuwento ni Mang Enzo at Rina. Isinulat ko sa aking journal ang kanilang mga pahayag. Bagama’t di ko pakay ang magsulat ng isang kuwento, batid kong mahalagang impormasyon ang kanilang mga naibahaging karanasan.

Isang gabi, habang nasa isla, dinalaw akong muli ng bangungot.

Madilim ang kalangitan habang bumabagsak ang napakalakas na ulan. Hindi nagtagal ay isang malaking alon ang lumamon sa Isla Dagaygay. Pagkatapos humupa ng baha, naging isang ghost town ang buong baryo. Ang tanging maririnig mula sa paligid ay ang pagtangis ng mga nagluluksa sa pagkamatay ng kanilang mga minamahal sa buhay.

Agad akong bumangon sa aking kinahihigaan, hapong-hapo. Tumakbo ako palabas ng kubo at bagaman madilim pa ang buong paligid ay kumatok sa pinto ni Mang Enzo.

“Mang Enzo! Mang Enzo!” sigaw ko habang malakas na kinakatok ang pintuan ng kubo na para bang nagdadabog. Alalang lumabas si Mang Enzo at ang kaniyang pamilya.

“Julia, huminahon ka. Ano bang nangyari?” takang-taka ang matanda.

“May sakunang darating sa islang ito! Lumikas na tayo! Maniwala kayo sa akin. Ilang buwan na akong nananaginip na magkakaroon ng malaking alon na lalamon sa buong baryo. Maraming mamamatay,” paliwanag ko.

“Iha, mabuti pa ay umupo ka muna at magkape. Panaginip lamang iyon,” sabi niya.

Kumbinsido ako na mangyayari ang aking pangitain kung kaya’t nagpatuloy ako sa pagkumbinsi kay Mang Enzo ngunit pinayuhan niya lamang ako na magpahinga. Naiwan ako sa kubo at nanlumo. Nagulat ako nang may humawak sa aking balikat. Hindi ko namalayan na may pumasok sa kubo.

“Naniniwala ako sa lahat ng sinabi mo, huwag ka sanang sumuko, Julia,” mahinang bulong ni Rina.

“Maraming salamat, Rina,” sagot ko sa kaniya.

Nagkuwentuhan kami hanggang sa ako’y makatulog. Pagkagising ko ay wala na siya.

May mga anunsiyo sa radyo tungkol sa isang paparating na bagyo at nag-abiso ang mga kinauukulan na lumikas sa mataas na lugar.

Sa kabila ng mga babala, hindi ito naging sapat upang makinig ang lahat ng mga tao.

Hindi nagtagal dumating na ang aking kinatatakutan. Isang malaking unos ang raragasa sa isla. Dali-dali kaming naggayak nila Mang Enzo upang lumikas.

“Sasama kami sa paglikas ninyo, Ka Enzo,” sabi ni Mang Tiago.

Ang kalahati ng populasyon ng baryo ay sumama sa paglikas namin papunta sa isang gymnasium na ginawang pansamantalang kanlungan ng karatig na barangay. Tahimik naming binuno ang bagyo habang galit na umuugong ang malakas na hangin at ulan sa pader ng shelter. Ayon sa iba, ngayon lang sila nakasaksi ng ganitong lakas ng ulan at hangin.

Paglipas ng bagyo ay nagmistulang bangungot ang paligid—tulad ng mga pangyayari sa aking mga panaginip. Ngunit dahil dito ay namulat ang diwa ng mga taga-isla. Nag-abot ng tulong ang bawat isa upang maipanumbalik ang nawasak na paraiso.

Ipinasara ang mga babuyan na nagdudulot ng malaking polusyon sa tubig. Pinasimulan ang paghihiwa-hiwalay ng basura sa isla at pinangunahan ni Mang Enzo ang pagtatanim ng maraming puno ng bakawan. Nagkaroon din ng mga pagsasanay tungkol sa tamang pagtugon sa mga sakuna.

Napuno ako ng kagalakan nang mabalitaan ang pagkakaisa at pagtutulungan ng mga tao sa Isla Dagayday. Isang araw, maraming buwan pagkalipas ng bagyo, dumalaw akong muli rito.

“Hindi ko akalaing magkakaisa ang lahat para pagandahin muli ang isla, Julia,” wika ni Rina.

“Pero umasa ako sa aking puso na pagdating ng panahon ay babalik din ang dating ganda ng Isla Dagayday. Maraming salamat sa’yo,” sabay abot niya sa akin ng baso na may sariwang sabaw ng buko.

Matamis na matamis ang ngiti ni Rina. Hindi ko alam na iyon na pala ang huli naming pagkikita.

Bago bumalik sa siyudad, nilibot ko ang Dagayday. Malaki na ang pinagbago nito mula noong unang beses kong pagdalaw. Muli akong hinatid ni Mang Enzo gamit ang kaniyang bangka pabalik sa pantalan.

“Alam mo bang dahil sa mga naganap ay may pag-asa nang matupad na ang pangarap ng apo ko? Babalik na ang ganda ng Isla Dagayday,” sabi niya.

“Sa tingin ninyo po? Inaasahan ko nga rin po ‘yon, Mang Enzo. Ano po palang pangalan ng apo ninyo?”

“Rina ang pangalan niya, halos kasing edad mo s’ya,” sagot ni Mang Enzo.

“Mahiyain ngunit napakabait, at matamis ngumiti,” parang naluluha ang matanda habang inaalala ang apo.

Kinuha ni Mang Enzo ang kaniyang wallet at ipinakita sa akin ang isang larawan na nakaipit doon. Nang makita ko ito ay para bang binuhusan ako ng malamig na tubig. Hindi ko inakalang ang kaibigan na palagi kong kasama sa isla ay walang iba kundi ang apo ni Mang Enzo.

Pagkalipas ng dalawang dekada ay isa nang ganap na tourist spot ang Isla Dagayday dahil sa mayamang bahura, bakawanan, at eco-tours na naging karagdagang hanapbuhay ng mga residente.

Samantala, ako’y naglilingkod pa rin bilang manunulat at reporter. Madalas akong magsulat tungkol sa mga isyung pangkalikasan, paglalakbay, at pakikipagsapalaran, at kung minsan ay kababalaghan.

ANG MGA PANAGINIP NI CHRISTINE

Essence A. Panolino

Isang grupo ng mga pilandok ang nagtipon-tipon habang inaalo ang isa nilang kasama na umiiyak.

“Mga walang-puso talaga ang mga tao! Buntis ang asawa ko pero hindi sila nagdalawang isip na hulihin ito,” sambit ng isa.

“Papayag na lang ba tayong mahuli? Unti-unti nang nababawasan ang ating lahi!”

“Nagdadalamhati kami sa pagkawala ng iyong asawa,” ani ni Pilango, ang hari ng mga pilandok .

“Alam kong natatakot ang marami, pero kailangan natin lakasan ang ating loob.”

Brum-brum-brumbrum-brrrrrrrrrrrrrrrrrrrrr!

Nagulat ang mga pilandok nang marinig ang ingay. Maya-maya lang ay tumumba ang pinakamalaking puno sa gubat. Nagtakbuhan ang mga unggoy

upang umiwas sa nagbagsakang mga sanga. Tumakbo patungo sa nakaumpok na mga pilandok ang mga unggoy sa pangunguna ni Haring Unggo.

“Natumba na ang huling pinakamatandang puno sa gubat. Mga batang puno na lamang ang natitira,” hingal na sinabi ni Haring Unggo.

“Kami ay nangangamba sapagkat maaaring maubos na nang tuluyan ang mga puno rito!” sabi niya kay Haring Pilango.

“Haring Unggo, kami’y nagtipon-tipon ngayon upang masolusyunan ang problemang dala ng mga tao,” panimula ng pinuno ng mga pilandok.

“Kahapon lang ay walang awang hinuli ng mga tao ang ilan sa amin. Lubos ang aking kalungkutan sa sinapit ng mga kalahi ko,” dagdag niya.

“Sa tingin ko, panahon na para turuan ng leksiyon ang mga tao,” tugon ni Haring Unggo.

“Oo, kailangan nating magplano ng dapat nating gawin. Maaari nating kausapin ang kapwa nating mga pinuno hinggil sa problemang ito. Dapat nang maisagawa ang paghihiganti sa lalong madaling panahon,” pagsang-ayon ni Haring Pilango.

Nagpulong ang mga hayop mula sa iba’t ibang bahagi ng kagubatan. Isang tagak ang naatasang magpahayag ng planong pag-atake ng mga hayop mula sa dalampasigan. Napagkasunduan na lulusob ang mga hayop sa susunod na kabilugan ng buwan—habang mahimbing ang tulog ng mga tao.

At nang dumating na ang takdang panahon ...

“Huwag! Parang awa na ninyo! Huwag ninyong ituloy ang plano ninyo!” sigaw ni Christine.

“Anak, gising! Binabangungot ka!” hinawakan ni Nathalie ang mga balikat ng anak niyang si Christine.

Iminulat ni Christine ang mga mata niya at yumakap sa ina.

“Mommy, natatakot po ako! May binabalak pong pagsugod ang mga hayop sa mga tao. Matindi ang nais nilang makapaghiganti,” takot na takot na kuwento ni Christine.

“Christine anak, panaginip lang iyon. Ano bang ginawa ninyo sa *school* kahapon at ganyan ang mga panaginip mo?”

“Pinag-usapan po namin sa school ang kahalagahan ng mga likas na yaman. Magkakaugnay po pala ang lahat ng bagay sa daigdig—ang mga hayop sa lupa at tubig, halaman, at ang kapaligirang kanilang ginagalawan. May mga endangered species na rin po pala ngayon. Maraming mga hayop ang nanganganib na tuluyang mawala. Ang mga hayop na ‘yon ang napanaginipan ko,” paliwanag ni Christine.

“Huwag ka nang matakot, anak. Halika at bumangon ka na para makapaghandá sa pagpasok,” sagot ng ina ni Christine.

“Okey, Mommy. Nasaan po pala si *Daddy*? Hindi pa po ba siya umuwi simula pa kahapon?”

“Hindi pa, eh. Alam mo naman ang Daddy mo, laging busy sa negosyo.”

Nagsimula nang mag-ayos si Christine, ngunit hindi niya maisantabi ang kaniyang panaginip.

Isang gabi, habang si Christine ay nanonood ng telebisyon, nakita niya ang balita tungkol sa isang tao na nahuli sa akto ng pagbibili at pagbibiyahe ng mga endangered na hayop tulad ng myna, balintong, at pilandok. Sangkot din daw ang taong ito sa isang malaking operasyon ng panghuhuli ng mga pawikan na inaangkat sa mga karatig bansa. Sa kabila nito’y agad na nakalaya ang ilegalista dahil sa pagiging maimpluwensiya sa kanilang bayan. Laking gulat ni Christine nang ipinakita ang larawan ng nasabing negosyante.

“Daddy?!”

Magkahalong lungkot at inis ang naramdaman niya.

“Kaya pala laging wala si Daddy! Ganoon pala ang trabaho niya.”

Nang makauwi ang kaniyang Daddy, narinig ni Christine ang seryosong usapan ng kaniyang mga magulang.

“Nathalie, hindi puwedeng malugi ang negosyo ko. Maraming salapi rito at mabilis pa ang kita kaya’t hindi ko ito bibitiwan,” sabi ni Francisco sa kaniyang asawa.

Malungkot na pumunta si Christine sa kanyang kuwarto ngunit hindi siya pinanghinaan ng loob. Naisip niyang maaaring mayroon siyang kayang gawin upang itama ang mali ng kaniyang Daddy.

Naging lider siya ng YES-O sa kaniyang paaralan at nagsimulang makipag-usap sa mga kamag-aral at guro ukol sa problema ng ilegal na pangangalakal ng mga buhay-ilang. Gayundin, pinag-usapan nila ang proteksiyon para sa mga hayop na nanganganib nang maubos.

Patuloy ang pagiging aktibo ni Christine sa *club*—bagay na parehong ikinatutuwa at ikinalulungkot ng kanyang Daddy. Hindi maalis sa isipan ni Francisco ang katotohanang isa siya sa mga sanhi ng pagkasira ng kalikasan—na siya namang pilit na pinangangalagaan ni Christine.

“Kailangan kong bumawi sa pagkalugi ko dahil sa pagkakahuli sa akin noong nakaraang buwan. Maraming masasayang kung hindi ko ito ipagpapatuloy,” sabi niya sa kaniyang sarili.

Dala ang ilang damit at gamit, pumunta si Francisco sa kagubatan ng Palawan upang mamili ng mga kalakal sa kaniyang mga suki. Kasama sa mga kalakal ang mga ibon na pikoy at myna. Mayroon ding mga binturong, balintong, at ang mailap na puting bising. Inilagay sa kani-kanilang kulungan ang mga hayop samantalang sa binutasang karton ng juice naman ang ibang ibon.

Makalipas ang isang araw na transaksyon, nagpasiya nang umuwi si Francisco kasama ang dalawa pang mangangalakal. Gamit ang isang jeep ay tinahak nila ang zigzag na daan sa gilid ng kabundukan.

Ang kalye ay madulas at hindi rin inaasahan na mawalan ng preno ang sasakyan kung kaya't dire-diretso itong tumama sa isang puno. Sa lakas ng bangga ay tumilapon si Francisco mula sa upuan sa unahan. Ang huli niyang narinig ay ang huni at iyak ng mga takot na hayop at ibon bago siya nawalan ng malay.

Nagising si Francisco sa banayad na haplos sa kaniyang noo. May isang matandang ginang na ginagamot ang kaniyang mga sugat gamit ang kung ano-anong mga dahon.

“Mabuti at nagising ka na. Huwag kang mag-alaala—narito ka ngayon sa kubo namin,” sabi niya.

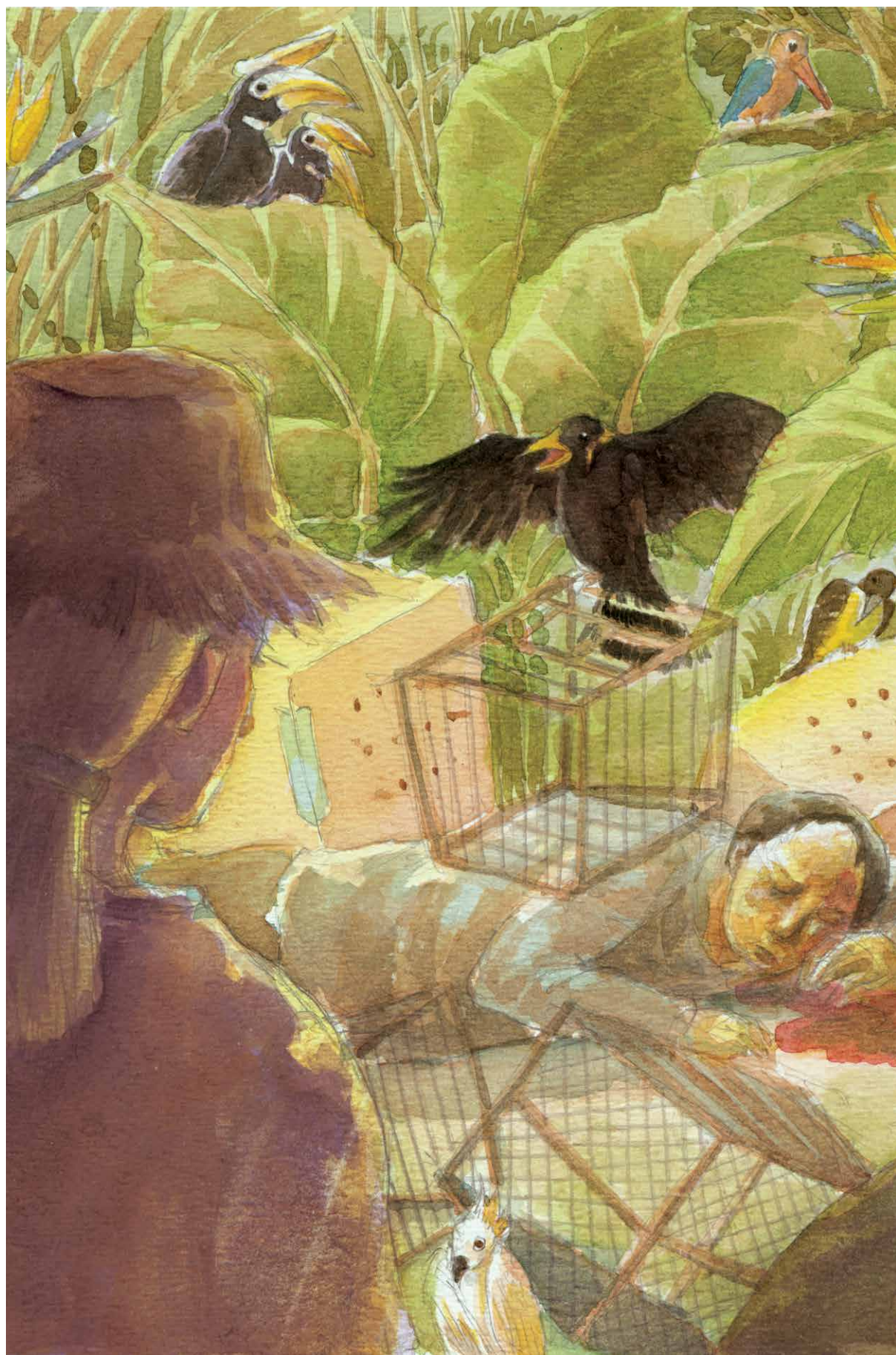
“Kanina habang naglalakad kami ng anak ko pauwi ay nakarinig kami ng isang munting tinig na sumisigaw ng ‘Tulong! Tulong!’ Laking gulat namin nang makita na isang myna pala ang nagsasalita.”

“Natagpuan ka namin na walang-malay kung kaya't dinala ka namin dito upang gamutin,” kuwento ng ginang.

“Nang matagpuan namin ang pinangyarihan ng aksidente, nalaman naming na isa kang *trader* dahil sa dami ng iba't ibang hayop sa mga kulungan. Iniulat ko ang pangyayari sa kinauukulan at nailigtas naman ang ilang hayop, ngunit namatay na ang karamihan,” dagdag ng matanda.

“Ang isa sa mga kasamahan mo ay tuluyan na ring pumanaw at ang isa nama'y nakapiit.”

“Maraming salamat po sa pagligtas ninyo sa buhay ko,” mahinang tugon ni Francisco.

“Walang anuman. Ngunit sana’y maintindihan mo na hindi namin mapalalampas ang ginawa ninyo. Alam ng mga kinauukulan na narito ka at babalik sila anumang oras ngayong araw na ito,” malungkot na bulong ng ginang.

Hindi naglaon ay may kumatok sa pinto ng kubo at dumating ang dalawang pulis.

Habang akay ng mga pulis, tahimik at hindi pa rin makapaniwala si Francisco sa mga pangyayari. Dahil sa isang ibon ay nagkaroon siya ng pagkakataong mabuhay ulit. Napuno ng pasasalamat at pagsisisi ang kaniyang puso.

Nang maipagbigay-alam ng mga awtoridad sa pamilya ni Francisco ang pagkadakip sa kaniya, agad na pumunta sa himpilan ng mga pulis ang kanyang mag-ina.

“Francisco, anong nangyari sa iyo? Ilang araw kang nawala, at bakit puro ka galos at sugat?” nag-aalalang tanong ni Nathalie sa asawa.

“Nathalie, Christine, patawarin ninyo ako. Masyado akong nasilaw sa malaking salapi.”

Ikinuwento ni Francisco ang madalas niyang pagpunta sa mga kagubatan ng Palawan. Idinetalye niya ang kaniyang pamimili ng hayop, ang kaniyang maraming transaksyon sa mga traders sa Maynila, ang naganap na aksidente, at ang kaniyang pagkakaligtas nang dahil sa isang myna.

“Kayo lang ang nasa isipan ko buhat nang nangyari ito. Hindi ko na alam kung anong mangyayari sa atin ngayon,” saad ni Francisco.

“Francisco, ang importante ay buhay ka. May pag-asa pa tayo,” sagot naman ni Nathalie.

“Daddy, hindi pa naman huli ang lahat. Binigyan po tayo ng Diyos ng pagkakataon na magbago,” sabi ni Christine.

Kahit na nakulong si Francisco ng ilang panahon at nagbayad ng malaking multa dahil sa wildlife trafficking, buo ang suporta niya sa mga proyektong pang-kalikasan na pinangungunahan ni Christine sa

kanilang paaralan. Tuluyan na rin niyang iniwan ang ilegal na negosyo.

Kasama ang kaniyang mga kaklase at mga guro, nagsimula si Christine ng mini wildlife rescue group sa kanilang barangay. Ang kanilang grupo ay nagbabahagi ng kaalaman tungkol sa mga protektadong mga hayop—kagaya nang kung paano sila mapangalagaan at kung kanino dapat i-report ang anumang ilegal na mga gawain. Sinusuportahan sila ng lokal na opisina ng DENR at NGO sa kanilang lugar.

“Mommy, napagod ako sa room-to-room seminars kanina pero masaya sa pakiramdam na may bagong mga estudyante na interesadong sumali sa club!” kuwento ni Christine.

“Mabuti ‘yon, Anak. Sige na’t magpahinga ka na. Ikuwento mo rin kay Daddy ang mga ginagawa ng school ninyo. Siguradong matutuwa siya!” sabi ni Nathalie.

“Mga kasama nakikita ba ninyo ang nakikita ko?” tanong ni Haring Unggo.

“Oo, may mga taong nagtatanim ng puno, nagpapatrolya sa gubat, at naglilinis ng ilog,” sabi ni pinunong Pilango.

“Mabuti naman at natuto rin sila.”

“Sa wakas, hindi na kailangang manaig ang dahas,” sabi ng isang agila.

Biglang nagising si Christine. Ngunit imbes na matakot ay may ngiti sa kaniyang mga labi. Alam niyang masaya ang mga hayop dahil sa mga pagbabagong ginagawa sa kanilang bayan. Pumikit siyang muli, nagpapasalamat na naging kabahagi siya sa pagbabago.

- Ang pilandok o ang Philippine mouse deer (*Tragulus nigricans*) ay isang hayop na madalas makitang mag-isa at mas aktibo tuwing gabi. Ito ay tinatawag na *endemic* na ang ibig sabihin ay makikita lamang sa iisang lugar, partikular na sa isla ng Balabac. Tinatawag din itong Balabac chevrotain. Ang pilandok ay kinikilalang *endangered* na uri ng hayop ng International Union for Conservation of Nature (IUCN).
- Ang common-hill mynah (*Gracula religiosa*) ay popular sa kalakalan ng mga alagang hayop o *pet trade* sa Asya dahil sa kakayahan nitong gumaya ng mga pananalita. Ito ay protektado sa ilalim ng Administrative Order No. 48 ng Department of Environment and Natural Resources (DENR) at ng Convention on the International Trade of Endangered Species (CITES) Appendix II. Ang populasyon nito ay patuloy na bumababa dahil sa lokal na pangangalakal.
- Ang balintong o ang Palawan pangolin (*Manis culionensis*) ay isang anteater o hayop na kumakain ng mga langgam. Ito ay tinatawag na *endemic* na ang ibig sabihin ay makikita lamang sa iisang lugar, particular na sa Palawan. Ito ay hinuhuli para sa lokal at pandaigdigang pangangalakal ng mga karne, balat, at kaliskis nito. Ang balintong ay kinikilalang *endangered* ng IUCN Red List at nakalista sa CITES Appendix II. Ito ay pinoprotektahan sa ilalim ng Philippine Wildlife Act 9147.
- Ang YES-O ay acronym para sa Youth for Environment in Schools' Organization.
- Ang pikoy o blue-naped parrot (*Tanygnathus lucionensis*), ay kilala rin bilang Philippine blue-crowned green parrot. Ito ay nakalista sa CITES Appendix II at kinikilalang *near threatened* sa ilalim ng IUCN. Ang populasyon nito ay labis na nabawasan dahil sa bird trade at pagkaubos ng mga kagubatan.
- Ang binturong ay kilala rin bilang bearcat (*Arctictis binturong*). Ito ay hinuhuli at ikinakalakal bilang alagang hayop o para sa pet trade. Ito ay itinuturing na *vulnerable* sa ilalim ng IUCN Red List. Ito rin ay pinoprotektahan ng Philippine Wildlife Act 9147.
- Ang puting bising na tinatawag din na white squirrel ay makikita sa isla ng Biton sa bayan ng Taytay sa Palawan. Ito ay naiiba sa mga albino na bising at sadyang kulay puti lamang.
- Ang DENR ay *acronym* para sa Department of Environment and Natural Resources.
- Ang NGO ay acronym para sa nongovernment organization.

NATUTO NA SI ENDE

Shaima I. Hunaini

“Ende, gising na! Halika at tulungan mo ako rito. Dumating na si *Ama* mo galing sa laot!”

Napabalikwas ng bangon si Ende at dali-daling nag-ayos ng sarili upang pumunta sa aplaya. Agad siyang lumapit sa kanyang *Indu* na naghahanda ng mga lalagyan para sa isdang huli ng kanilang padre de pamilya.

“Wow! Ang dami naman nito, *Ama!*” natutuwa niyang salubong sa kaniyang tatay na abalang itinatabi ang isang mahabang hose.

Ilang buwan nang sagana ang huli ni Samuel at unti-unting naging maginhawa ang kanilang buhay.

“Indu, bilihan mo naman ako ng bagong damit at sapatos. Luma na kasi ‘yong akin. Ang mga kaklase ko laging may bagong damit at sapatos, pero ako wala. At isa pa, Indu, bilihan mo rin ako ng mobile phone para naman di ako mahuli sa uso,” pakiusap ni Ende.

“Oo na, pagpunta ko sa bayan, bibilihan kita ng mga hiling mo, tumigil ka lang,” sabay ngiti ng kaniyang indu.

“Basta’t mag-aral kang mabuti para mataas ang grades mo.”

“Yehey! Thank you, Indu! The best ka talaga!” masayang sigaw ni Ende. Pinuno niya ng yakap at halik ang kaniyang Ina.

Dahil sa kaniyang bagong phone, bagong mga damit, at malaking baon sa eskwela, naging sikat at maluho si Ende. Natuto rin siyang lumiban sa klase upang mag-picnic sa tabing-dagat o magliwaliw sa paanan ng bundok kasama ang kaniyang barkada. Ang buhay ay palaging masaya para kay Ende.

Dahan-dahang hinalo ni Samuel ang mala-gatas na likido sa loob ng *plastic* na bote na parang salamangkero. Ito ay magkahalong gamot at tubig-alat na nagpapatulog sa mga isda.

“Doon tayo sa malayo,” sabi niya sa mga bagong kasamang mangingisda. Sa kanilang tatlo, ang Arma ni Ende ang pinakabihasang maninisd.

Ang operasyon ngayon ay bunga ng desperasyon. Dati ay mag-isa lamang na sumisisid si Samuel sa mabababaw na bahagi ng mga bahura. Ngunit ngayon ay kailangan na ng dalawang tao sapagkat mapanganib sa mas malalim na bahagi ng dagat. Sira na kasi ang mga bahura at kakaunti na ang mga isda.

“Dito na tayo,” sabi ni Samuel.

Inikot niya sa kaniyang baywang ang mahabang *plastic hose*. Sinuot niya ang kaniyang flippers na gawa sa plywood at kahoy na goggles sa kaniyang mukha. Kinagat din niya ang dulo ng hose kung saan manggagaling ang hangin na magpapatagal sa kanya sa ilalim ng dagat. Handa na ang lahat.

Bilang timonero, naunang pumailalim sa dagat ang Arma ni Ende, bagama’t malaki ang panganib.

Ikinalat ng mga mangingisda ang gamot sa pagitan ng mga bato

at mga bahura. Nakakita sila ng ilang suno, isang uri ng isda na maaaring ipagbili sa malaking halaga. Nang tumalab na ang gamot ay madali nilang inilagay ang mga suno sa lambat. Bata pa ang mga isda at halos hindi pa aabot sa isang plato ang kanilang laki. Napilitan ang mga maninisid na hulihin sila kahit maliit sapagkat mahirap nang makahanap ng ganitong klaseng isda. Dahil sa gamot ay maaari ding saglit na lamang ang itatagal ng mga buhay nila.

“*Sana ay umabot pa kayo hanggang sa Maynila,*” bulong ni Samuel sa mga isda. Matagal din ang biyahe ng mga ito papunta sa bandang Tsina kung saan inihahain sila sa pinakamahal na mga kainan. Sabi nila, pinakamasarap ang mga isdang galing sa Filipinas.

Makalipas ang isang oras, sumama ang pakiramdam ni Samuel at sumenyas siya sa kaniyang kasama. Mabilis siyang lumangoy paitaas at sumunod sa kaniya ang mas batang maninisid.

Nang makaahon sa bangka, nagsimulang mahilo ang Arña ni Ende.

“Tinamaan ka yata?” kabadong tanong ng mangingingisdang naiwan sa bangka upang mag-asikaso ng compressor.

Hindi makasagot si Samuel sapagkat unti-unting nagsikip ang kaniyang dibdib at tuluyan na siyang nawalan ng malay. Lubhang natakot ang dalawa niyang kasama at mabilis na pinaandar ang bangka pabalik sa aplaya.

“Arña, bakit nangyari ito sa iyo?” iyak ng Ina ni Ende habang hawak ang walang malay na si Samuel. Maputlang-maputla ang mangingingisda at naninigas ang buong katawan.

“Natagalan po siya sa ilalim ng tubig at mukhang nabaguhan,” kuwento ng isa sa mga kasamahan ni Samuel.

Makalipas ang ilang oras, himalang nagising si Samuel. Kahit nanghihina pa, ikinuwento niya ang mga pangyayari sa kaniyang pamilya.

“Pag-ahon ko ay mabilis na pumasok ang hangin sa aking dibdib, parang

sasabog,” pagod na inalala ni Samuel ang lahat.

Karamihan sa mga mangingisda na gumagamit ng cyanide ay nakikipaglaro kay Kamatayan ngunit himalang nabuhay ang Arma ni Ende. Subalit naging paralisado ang kalahati ng kaniyang katawan mula sa baywang hangang sa mga paa. Hindi na siya nakapangisda at napilitang tumigil si Ende sa kaniyang pag-aaral dahil sa kakapusan sa salapi.

Ang kasaganahan na naranasan noon ay tila napalitan ng isang bangungot.

Upang matustusan ang pang-araw-araw nilang pangangailangan at ang mga gamot ni Samuel, kinailangang tulungan ni Ende ang kaniyang Indu na maglako ng mga prutas at kabibi na pinupulot nila mula sa dalampasigan. Mahirap ang gawain na ito! Tuwing pagmamasdan ni Ende ang kaniyang Arma na hindi makalakad at kaawa-awa ay may kirot sa kanyang puso. Nagdesisyon siyang lumapit sa pinakamatandang *bolyan* sa kabilang barangay upang humingi ng payo.

“*Upú*, nais kong tulungan ang aking Arma, may lunas ba sa kaniyang pagkakaparalisa?” tanong ni Ende.

“Kailangan mong hanapin ang Ginoo,” sabi ng *bolyan*.

“Sino po ang Ginoo at saan siya makikita?” tanong ni Ende.

“Sa masukal na gubat, matatagpuan mo siya—ang nag-iisang pinakamataas na puno. Ipanalangin mong hindi pa siya nabubuwal ng mga magtotroso,” sagot ng matanda.

“Kumuha ka ng balat mula sa malalaking ugat ng Ginoo. Kumuha ka rin ng mga bulaklak sa kaniya. Dalhin mo ang mga ito sa akin at gagawa tayo ng lunas para sa iyong Arma.”

Lalong naging mahirap ang misyon ni Ende. Ayon sa mga alamat, sagrado ang Ginoo at isang kalapastanganan kung susugatan niya ang puno. Isa pa, bukod sa napakataas ng puno, minsan lamang sa loob ng walo hanggang sampung taon ito namumulaklak. Ngunit determinado si Ende na tulungan ang kaniyang Arma.

Pagbukang-liwayway, sinuyod ni Ende ang kagubatan bitbit ang isang bolo at kaunting pag-asa. Malapit nang mag-tanghalian ngunit hindi pa rin niya natatagpuan ang Ginoo.

Umupo si Ende sa isang malaking bato upang magpahinga. Maya-maya ay dumaan ang isang lalaki na maraming dala-dala.

“Alam ninyo po ba kung nasaan ang Ginoo? Ito ay higitang puno ngunit hindi ko matagpuan,” kuwento ni Ende.

“Bago magbukang-liwayway ay nagpunta ako sa gubat upang umani ng pulot. Sa malayo ay matatanaw ang mataas na puno na kaiba sa lahat,” wika ng lalaki.

“Maaari ninyo po bang sabihin sa akin kung paano siya mapupuntahan?” tanong ni Ende.

“Kung susundan mo ang ilog na iyon ay makarating ka sa paanan ng bundok. Sundan mo ang daanan upang makarating ka sa kabilang bahagi.”

“Mula roon, makikita mo ang mataas na puno ngunit kailangan mong maglakad nang mahaba-haba,” paliwanag ng lalaki.

“Teka, bata, nananghalian ka na ba? Heto ang kaunting pulot at tinapay,” alok ng lalaki.

Matamis ang pulot-pukyutan at kasama ng tinapay ay ipinanumbalik nito ang lakas na kailangan ni Ende sa kaniyang paglalakbay. Nagpasalamat siya sa lalaki at ipinagpatuloy ang kaniyang pakikipagsapalaran.

Malayo ang nilakad ni Ende at tila ba gusto nang sumuko ng kaniyang mga binti. Tanging ang pag-asa na gumaling ang kaniyang Ama ang nagtulak sa kaniyang bawat hakbang. Nagkalat sa paligid ang mga putol na mga punongkahoy. Panay ang kaniyang panalangin na sana'y hindi siya naunahan ng mga magtutroso na matagpuan ang Ginoo.

Sa wakas ay nakarating siya sa kaniyang destinasyon. Marami pang malalaking kahoy sa bahaging ito subalit may isang natatanging puno na tumawag sa kaniyang pansin.

Dakila, marilag, at imposibleng hindi mapansin ito dahil malahigante. May isang kataala na lumipad papunta sa mataas nitong mga sanga at agad niyang napansin ang tuktok ng puno na parang may gintong korona. Hindi inasahan ni Ende na namumulaklak ang puno sa ganitong panahon. Masayang-masaya si Ende sapagkat alam niyang ito na ang Ginoo.

Ngunit habang tinatanaw niya ang mga dilaw na bulaklak sa tuktok ng puno ay nawala ang saya sa kaniyang mga labi. Halos pitumpung metro ang taas nito.

“Pahintulutan ninyo po sana ako na makahingi ng kaunting balat mula sa inyong ugat,” tumingala si Ende ngunit walang tugon mula sa puno. Gamit ang bolo, kinayod niya ang balat nito.

“Kung maaari po ay bigyan ninyo rin ako ng kaunting bulaklak” tumingala muli si Ende ngunit wala pa ring tugon mula sa puno.

“Para sa aking Ama na naparalisa,” bulong niya.

Kataka-takang humangin ng malakas bagaman mainit ang panahon. Laking gulat ni Ende nang umulan ng mga gintong bulaklak sa paanan ng Ginoo. Dali-daling niyang pinulot ang mga ito, bumulong ng pasasalamat sa puno, at nagtungo pabalik sa matandang bolyan.

Maaari kayang dalawang himala ang mangyari sa buhay ng isang tao? Dahil sa mahiwagang gamot at araw-araw na pag-eehersisyo ay nanumbalik ang buhay sa katawan ng Ama ni Ende.

Noong tuluyan nang gumaling, sumali si Samuel sa grupo na dati niyang kahabulan sa karagatan—ang Bantay Dagat. Malaki ang naitulong ng karanasan niya upang magbago ang isip ng mga tao sa komunidad at magkaroon ng pagbabago sa kanilang bayan.

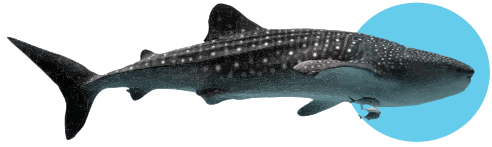
Ang paghahanap ni Ende sa Ginoo ay nagturo rin sa kaniya ng mahalagang aralin: na walang pagsubok ang hindi kakayanin kung may pananalig. Sa pamamagitan ng Ginoo, tumulong ang kalikasan na ibalik ang kalusugan ni Samuel at dahil dito ay habang-buhay na nagpapasalamat si Ende.

- Ang ende ay salitang Ubian na ginagamit para sa mga batang babae lalo na sa mga anak na babae.
- Ang aña at indu ay mga salitang Ubian para sa tatay at nanay.
- Ang gamot na ginagamit na panghuli ng suno na nabanggit sa kuwento ay sodium cyanide.
- Ang timonero ay isa ring salita para sa kapitan ng bangka.
- Ang suno ay isa ring pangalan ng lapu-lapu o coral trout (*Plectropomus leopardus*). Ito rin ay tinatawag na leopard coral trout o red grouper.
- Kapag sinabing nabaguhan, ito ay tumutukoy sa decompression sickness na nararanasan ng mga maninisid o diver, lalo na ng mga gumagamit ng compressor. Ang mga nitrogen bubbles na naipon sa tissue at bloodstream ng isang maninisid kapag siya ay mabilis na lumalangoy pataas ay nagdudulot ng pananakit, pamamanhid, pagkahilo, at pagkaparalisa.
- Ang bolyan ay salitang Ubian para sa manggagamot.
- Ang upú ay salitang Ubian para sa mga lolo at lola.
- Ang ginoo ay ginagamit na pangalan para sa isang malaking puno na kilala rin bilang tualang (*Koompasia excelsa*). Ang tawag na ginoo ay ginagamit sa Palawan samantalang sa Sulu naman ay tinatawag itong manggis. Ito ang isa sa pinakamataas na puno sa Filipinas na umaabot hanggang 75 metro.
- Ang katala o ang Philippine cockatoo (*Cacatua haematuropygia*) ay kinikilalang critically endangered na uri ng hayop ng International Union for Conservation of Nature (IUCN) Red List. Ang populasyon ng mga katala ay malapit nang maubos dahil sa ilegal na pangangalakal sa mga ito at pagkaubos ng kanilang natural na tahanan. Ito ay pinoprotektahan sa ilalim ng Republic Act 9147 o ang Philippine Wildlife Act, ang batas na nangangalaga ng mga buhay-ilang.

ILANG
PINANGANGALAGAANG
BUHAY-ILANG NA MAKIKITA
SA CORAL TRIANGLE

Butanding Whale Shark (*Rhincodon typus*)

FUN FACTS

- Ang mga butanding ay nakikita sa lahat ng dagat na tropikal at may mainit na temperatura maliban sa dagat Mediteraneo.
- Ang mga maamong nilalang na ito ay ang pinakamalaking isda sa karagatan. Maaari silang humaba nang hanggang 20 metro (m) at bumigat ng humigit-kumulang 19,000 kilo (kg).
- Kumakain sila ng malilit na isda, hipon, at **plankton** na sinasala nila gamit ang kanilang hasang (*filter feeder*).
- Hindi ito isang uri ng balyena at hindi rin ito mapanganib sa mga tao.

KAHALAGAHAN

Bilang filter feeder, ang butanding ay nagpapabuti ng kalidad ng tubig sa pamamagitan ng pagtanggal ng particulate matter sa water column at sa tubig sa may dalampasigan. Kung ang tubig ay mas malinaw, nagkakaroon ng mas malaking kapasidad para sa potosintesis ang mga plant organisms sa dagat. Ito ay isang napakahalagang proseso sa pandagat na food chain na kinakailangan upang masuportahan ang iba't ibang uri ng buhay.

KASALUKUYANG MGA BANTA

- Patuloy na pangangalakal ng kanilang palikpik o fins, karne, at liver oil.
- Polusyon sa mga lugar kung saan sila nanginginain.
- Mga gawaing panturismo tulad ng paglalangoy kasama ng mga butanding

at pagpapakain sa kanila. Ito ay maaaring makapagdulot ng pinsala o makapagpabago sa natural na pag-uugali ng mga butanding.

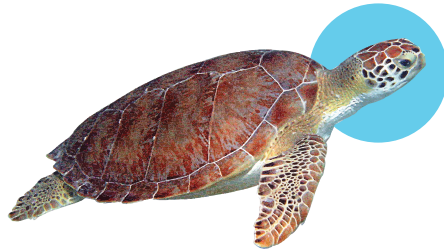
CONSERVATION INSTRUMENTS

Kinikilalang endangered ng International Union for Conservation of Nature (IUCN) Version 3.1, Convention on the International Trade of Endangered Species (CITES), at Fisheries Administrative Order (FAO) 208.

MGA MAAARI MONG GAWIN

- I-ulat sa mga lokal na may kapangyarihan ang mga ilegal na gawain na maaaring makapinsala sa mga butanding.
- Iwasan na magpakain ng mga butanding. Maaaring maging magandang karanasan ang pagpapakain sa mga butanding ngunit ang mga ganitong gawain ay maaaring magtulak sa kanila na sadyang lapitan ang mga tao at mga bangka sa pag-aakalang may dala itong pagkain. Dahil dito mas mataas ang pagkakataon na mapahamak sila sa mga propeller ng bangka, mahuli sa mga bitag para sa mga isda o lambat, o mapatay ng mga illegal fishers.

Pawikan **Green Sea Turtle** **(*Chelonia mydas*)**

FUN FACTS

- Isa sa pitong uri ng pawikan na makikita sa buong mundo. Lima sa mga uri na ito ang kung hindi endangered ay critically endangered sa IUCN Red List.
- Ang mga pawikan ay maaaring mabuhay nang hanggang 80 taong gulang sa karagatan.
- Tinawag silang green sea turtle dahil sa kulay berdeng taba na makikita sa ilalim ng kanilang *shell* na tinatawag din na carapace.

KAHALAGAHAN

Isa sa mga iilang hayop na nanginginain sa lusayan ang mga pawikan. Sa pagkain ng lusay, nakatutulong silang mapanatili ang kalusugan ng lusayan. Ang lusayan, kasama na ang mga bahura at bakawanan ay bahagi ng napaka-importanteng sistema ng suporta sa buhay ng maraming uri ng isda, hipon, alamang, at marami pang buhay-dagat. Ang mga hindi napsang itlog ng mga pawikan ay nakapagpapalusog ng lupa sa baybayin at nagsisilbing masustansiyang fertilizer sa mga lusayan. Ang kanilang dumi ay mistula ring abono sa lusayan.

KASALUKUYANG MGA BANTA

Ang nilalang na ito ay kabilang sa mga endangered na hayop dahil sa epekto ng climate change at mga nakapipinsalang gawain tulad ng paghuli sa mga pawikan, pag-aani ng kanilang mga itlog, polusyon, pagkasalabid sa mga lambat, at aksidenteng pagkain ng mga basurang gawa sa plastic.

CONSERVATION INSTRUMENTS

Kinikilalang endangered ng Union for Conservation of Nature (IUCN) Version 3.1, Convention on the International Trade of Endangered Species (CITES), at Fisheries Administrative Order (FAO) 208.

MGA MAAARI MONG GAWIN

- Alamin ang mga lugar kung saan nangingitlog ang mga pawikan at huwag gumawa ng apoy pang-kamping o bonfire sa mga lugar na ito. Ang mga hindi natural na ilaw ay nakabubulabog sa mga nangingitlog na mga pawikan at sa mga bagong pisang pawikan.
- Tumulong sa paglilinis ng mga basura sa baybayin.
- Lulat ang mga ilegal na gawain na maaaring makapinsala sa mga pawikan sa mga lokal na may kapangyarihan
- Huwag bumili ng mga produkto na gawa sa mga shell ng mga pawikan.

Dugong (Dugong dugon)

FUN FACTS

- Ang mammal na ito ay matatagpuan sa Karagatang Pasipiko at Indiyu.
- Ang pangalan nito ay nagmula sa salitang Malay na "duyung" na ang ibig sabihin ay "dalaga ng dagat."
- Ang haba ng isang dugong ay humigit kumulang 2.4 na metro (m) at ang bigat nito ay maaaring umabot nang 230 kilo (kg) hanggang 400 kg. Maaari rin itong mabuhay hangang 70 taong gulang o higit pa kung nasa karagatan.
- Ito ay isang herbivore at kumakain ng lusay o seagrass at pandagat na algae.
- Tulad ng mga dolphin, ang mga dugong ay gumagamit ng iba't ibang uri ng huni tulad ng siyap (chirp), sipol (whistle), at tahol (bark) na mga paraan ng komunikasyon.

KAHALAGAHAN

Ang panganginain ng lusay ng mga dugong ay nakapagpapalusog ng lusayan at nakatutulong sa maayos na pag-ikot ng sustansya at daloy ng enerhiya. Ang kanilang dumi ay nagsisilbi ring pampataba o fertilizer sa lusayan.

KASALUKUYANG MGA BANTA

Ang populasyon ng mga dugong ay nanganganib dahil sa paghuli sa kanila para sa kanilang karne, langis, at katad o balat. Sila rin ay madalas na nasasalabid sa lambat ng mga mangingisda na nagiging dahilan ng kanilang pagkalunod. Ang mga lusayan na karaniwan nilang pahingahan at lugar kung saan sila nanganginain ay nawawasak dahil sa ilegal na paraan ng pangangisda at polusyon.

CONSERVATION INSTRUMENTS

Kinikilalang vulnerable ng Union for Conservation of Nature (IUCN) Version 3.1, Convention on the International Trade of Endangered Species (CITES), at Fisheries Administrative Order (FAO) 208.

MGA MAAARI MONG GAWIN

- Iwasan na magpakawala ng lobo sapagkat ang mga ito ay madalas na lumalapag sa dagat kapag nawalan na ng sapat na hangin. Ito ay nakapagdaragdag sa polusyon sa dagat at maaari ding makain ng mga nilalang sa dagat at maging sanhi ng kanilang pagkamatay.
- Suportahan ang mga organisasyon na nangangalaga sa karagatan at mga likas na yaman nito sa pamamagitan ng pagsali sa kanilang mga programa at gawain.
- Lulat sa mga lokal na maykapangyarihan ang mga ilegal na gawain na maaaring makapinsala sa mga dugong.

Mameng Humphead Wrasse (*Cheilinus undulatus*)

FUN FACTS

- Isang uri ng wrasse na nakikita sa mga bahura at mga baybaying tubig sa rehiyong tropikal ng Karagatang Pasipiko at Indyo.
- Ang pangalan na humphead ay nagmula sa umbok sa ulo nito na lumalaki habang ang isda ay tumatanda.
- Ang wrasse na ito ay maaaring lumaki nang hanggang 6 talampakan (ft) o 2 metro (m) ang haba at bumigat nang hanggang 191 kilo (kg) o 421 libra (lbs).
- Tulad ng maraming isdang bato o isdang nabubuhay sa bahura, ang mameng ay nagbabago ng kasarian sa kaniyang paggugulang.
- Maraming sikat na lugar pang-diving ang mayroong naninirahang mameng na residente na ng kanilang bahura. Ito ay dahil sa pagkagawi nito na tumigil sa iisang lugar lamang.

KAHALAGAHAN

Ito ay isa sa iilang uri ng hayop na kumakain ng crown-of-thorns starfish, isang uri ng buhay-ilang na kumakain at nakawawasak nang malalaking bahagi ng bahura.

KASALUKUYANG MGA BANTA

- Ang isdang ito ay labis na dumaranas ng overfishing lalo na sa mga bansa sa Timog-silangang Asya dahil sa sa live reef fish food trade o kalakalan ng buhay na isdang bahura, partikular sa Indonesia, Malaysia, at Filipinas.
- Ang pagkasira ng natural na tahanan nito dahil sa ilegal na paraan

ng pangangisda tulad ng cyanide fishing ay isa ring dahilan ng pagkapanganib ng populasyon ng mameng.

- Dahil sa pagkagawi nito na tumira o tumigil lamang sa iisang lugar, madali itong mahuli sa pamamagitan ng pana o spearfishing ng mga maninisd o divers gamit ang self-contained underwater breathing apparatus (SCUBA) o kompresor.

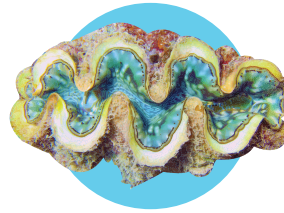
CONSERVATION INSTRUMENTS

Kinikilalang endangered ng Union for Conservation of Nature (IUCN) Version 3.1, Convention on the International Trade of Endangered Species (CITES), at Fisheries Administrative Order (FAO) 208.

MGA MAAARI MONG GAWIN

- Iulat ang mga nakapamiminsala at ilegal na paraan ng pangangisda sa mga lokal na maykapangyarihan.
- Suportahan ang mga organisasyon na nangangalaga sa karagatan at mga likas na yaman nito sa pamamagitan ng pagsali sa kanilang mga programa at gawain.
- Patuloy na maging marunong tungkol sa mga endangered na hayop sa dagat at ipamahagi ang mga natutuhan sa iba pang mga tao.

Taklobo Giant Clam (*Tridacna* sp., *Hippopus* sp.)

FUN FACTS

- Ito ang pinakamalaking uri ng kabibe sa buong mundo.
- Ang buhay ng isang taklobo ay maaaring umabot nang hanggang 100 taon.
- Maaari itong humaba nang hanggang 3 talampakan (ft) at bumigat nang humigit-kumulang 200 kilos (kg) o 440 libra (lbs).
- Kapag nakapili na ang isang taklobo ng lugar kung saan titira, hindi na nito kayang gumalaw muli upang lumipat ng puwesto.
- Ang lábi nito na may samot-saring kulay ay tinatawag na mantle at naglalaman ng mga algae o *zooxanthellae* na isa sa mga pinagkukunan ng sustansiya ng taklobo.

KAHALAGAHAN

Ang mga taklobo ay mabisang filter feeder at kayang tanggalin ang sobrang sustansiya sa tubig na maaaring makapinsala sa mga bahura. Lumilikha sila ng maraming calcium carbonate na nakatutulong sa pagpapatibay ng mga bahura. Ang kanilang pagdidiskarga ng dumi, gametes, at buhay na *zooxanthellae* ay nagsisilbing pagkain sa iba pang mga nilalang na naninirahan sa bahura. Sila ay nagsisilbi ring palatandaan ng kalusugan ng bahura dahil sila ang isa sa mga unang organismo na madaling naaapektuhan ng mga pagbabago sa kalidad ng tubig.

KASALUKUYANG MGA BANTA

Ang mga taklobo ay inaani para sa kanilang laman at upang ibenta para sa aquarium trade.

CONSERVATION INSTRUMENTS

Kinikilalang vulnerable ng Union for Conservation of Nature (IUCN) Version 2.3, Appendix II of Convention on the International Trade of Endangered Species (CITES), and Republic Act (RA) 10654 o ang amended Philippine Fisheries Code, at Fisheries Administrative Order (FAO) 208.

MGA MAAARI MONG GAWIN

- Alamin at ipagbigay alam sa iba ang kahalagahan pang-ekolohiya ng mga taklobo pati na rin ang mga batas na nangangalaga rito.
- Iwasan na bumili ng mga produkto na gawa sa mga taklobo.

Tambuli

Triton or Trumpet Shell

(*Charonia tritonis*)

FUN FACTS

Ito ay makikita sa Karagatang Pasipiko at Indyo. Ito ay isang uri ng marine shell na kayang lumaki nang hanggang kalahating metro (m) o 20 pulgada (in) ang haba.

KAHALAGAHAN

Ito ay isa sa iilang hayop sa karagatan na kumakain ng mapaminsalang crown-of-thorns starfish na siya namang kumakain ng mga buhay na coral polyps at sumisira ng bahura.

KASALUKUYANG MGA BANTA

Hanggang ngayon ay patuloy pa rin ang pangongolekta ng tambuli upang gawing dekorasyon, ipagbili sa mga kolektor ng *shells*, o para sa iba pang mga kadahilanan. Kahit pinoprotektahan ito sa ilang mga bansa, ang kalakalan nito ay nagpapatuloy pa rin sa mga tindahan ng souvenirs at maging sa mga online stores.

CONSERVATION INSTRUMENTS

Ang paghuli at pangangalakal ng buhay-ilang na ito ay idineklarang ilegal ng Fisheries Administrative Order (FAO) 208.

MGA MAAARI MONG GAWIN

- Maging pamilyar sa hitsura ng trumpet shell at iulat ang mga kaso ng ilegal na pangangalakal nito sa mga lokal na maykapangyarihan.
- Iwasan ang pagbili ng mga produkto na gawa sa shell nito.
- Ipamahagi ang kahalagahang pang-ekolohiya ng buhay-ilang na ito gayundin ang mga batas na nangangalaga rito.

MABUHAY NG MAS MABUTI:

Mga Ideya Upang Mas Mapangalagaan ang Mundo

May mga madaling paraan upang tayo ay makatulong na protektahan ang mundo lalo na sa panahon ng *climate change*. Narito ang mga praktikal na tips kung paano natin masisimulan ang pagbabago sa ating mga pamilya at komunidad.

1. **Pabagalin ang epekto ng nagbabagong panahon.** Ang pagtaas ng temperatura ng mundo ay nakaaapekto sa mga bagay at buhay sa buong mundo kasama na ang lupa, tubig, mga halaman, mga hayop, at mga tao. Hindi lamang temperatura ang nagbago sapagkat kitang-kita rin ang mga matinding sakuna na dulot ng pagbabago-bagong panahon tulad ng tagtuyot, bagyo, at mga daluyong. Maaaring isipin na wala naman tayong naiaambag sa paglala ng nagbabagong panahon. Ngunit tayo ay sumusulong, gumagamit ng mga gadyet, kumakain, at bumibili ng mga bagay-bagay. Sa maraming paraan, ang mga gawain na ito ay may kontribusyon sa nagbabagong panahon. Ubang maibsan ang epekto ng climate change, maaari tayong:

Magtanim ng bakawan.

Sinisipsip ng mga puno ang *carbon dioxide* mula sa kapaligiran ngunit ang mga bakawan sa baybayin ay kayang sumipsip ng carbon dioxide nang 100 beses na mas epektibo kaysa pangkaraniwang puno.

Ugaliin na maglakad.

Maaari rin na ugaliing magbisikleta o makiangkas sa kotse o mag-carpool upang mabawasan ang paggamit ng mga sasakyan na tumatakbo sa langis at gasolina.

Maging matalino sa paggamit ng papel.

Piliin na makatanggap ng mga bill sa pamamagitan ng e-mail. Isipin muna nang mabuti bago mag-*print* ng mga dokumento. Gamitin ang kabilaan ng papel kung kinakailangan talaga na mag-*print* ng dokumento.

2. **Magtipid ng likas na yaman at iba pang resources.** Mayroong 7.4 bilyong tao sa mundo at habang lumalaki ang populasyon ay tumitindi rin ang pangangailangan sa pagkain, paggamit ng mas maraming elektrisidad at nonrenewable energy, at pagpapatayo ng mas maraming gusali. Maaaring maubusan tayo ng likas na yaman kung hindi tayo magdedesisyon na mabuhay ng mas kakaunti ang kinukonsumo. Upang makapagtipid sa paggamit ng likas na yaman at iba pang resources, maaaring:

Maging matalino sa paggamit ng airconditioner.

Buksan ang mga bintana o gumamit ng electric fan kung mainit. Kung malamig naman ang panahon, piliin na magsuot ng makakapal na damit.

Patayin ang mga ilaw kung hindi ginagamit.

Ugaliin din na tanggalin sa saksakan ang mga appliances kung hindi ginagamit o kung aalis ng bahay.

Magtipid sa paggamit ng tubig.

Iwasan na hayaang umaagos ang tubig mula sa gripo habang sinasabon ang mga kamay. Iklian ang oras ng paliligo. Higpitan ang pagkakasara ng mga gripo at shower.

3. **Gumamit ng reusable na supot at mga sisidlan.** Karaniwan na isang beses lamang ginagamit ang *plastic* at pagkatapos ay itinatapon na lamang sa kung saan. Madalas ay napupunta ang mga ito sa dagat. Mayroong 5.25 trillion na piraso ng basurang plastic sa dagat at mula dito ay mayroong 269,000 toneladang basurang plastic ang lumulutang-lutang sa tubig (<http://www.theoceancleanup.com/problem.html>). Kasing bigat ito ng 15,000 na bus! Maraming buhay-ilang sa karagatan at baybayin ang nakalulunok ng plastic sa pag-aakalang ito ay pagkain kung kaya naman marami sa kanila ang namamatay ng maaga. Ang plastic ay nagkakapira-piraso rin sa napakaliliit na sambutil na tinatawag na *microplastic*. Ang mga microplastic na ito ay nakakain ng mga isdang maaaring inihahain din natin sa ating mga hapag-kainan. Upang mabawasan ang paggamit ng plastic, maaaring:

Mag-reuse ng bote ng tubig.

Mag-reuse ng bote ng tubig bago ito itapon o bumili ng reusable na bote ng tubig o tumbler.

Magdala ng reusable bag.

Ang mga pamilihin ay mas madali at mas matipid na bitbitin kung mayroong baon na sariling lalagyan.

Magbaon ng pagkain.

Gumamit ng reusable na sisidlan ng pagkain imbes na ibalot ang pagkain sa plastic o bumili ng pagkain sa labas bilang take-out.

4. **Mag-reduce, reuse, at recycle.** Ang mga bagay na ginagamit natin at itinatapon sa araw-araw ay parami nang parami. Upang maging mas responsable sa ating basura, maaaring:

Mag-recycle sa bahay.

Humingi ng patnubay sa mga magulang o nakatatanda sa pagkolekta ng lumang plastic, lata, baterya at iba pang kagamitan.

Mag-recycle sa paaralan.

Himukin ang ating mga paaralan na mag-recycle. Sabihin ito sa ating mga guro at imbitahan ang bawat isa na sumali sa hamon.

Magsimula ng *compost*.

Mangolekta ng mga balat ng prutas at gulay upang maging mas malusog ang mga lupa gamit ang compost pit.

5. **Mahalin ang kalikasan.** Madaling isipin na walang-hanggan ang mga biyaya ng kalikasan. Madalas na nalilimutan natin na lasapin ang bughaw na ulap, ang marikit na kulay ng dapit-hapon, o ang patuloy na pagdaloy ng tubig sa ilog. Upang ipakita ang ating pagmamahal sa kalikasan, maaaring:

Magtapon ng basura sa tamang basurahan.

Maging responsible sa sarili nating basura.

Magpahinga mula sa mga gadyet.

Mag-offline minsan upang damahin ang kapayapaan at ganda ng kalikasan.

Magiliw na lumabas ng bahay.

Makipaglaro sa mga kaibigan at pamilya sa labas ng bahay o maglakad-lakad sa mga mapunong lugar.

TUNGKOL SA MGA MAY-AKDA

Si **Acean Mae D. Abis**, may-akda ng “Tuking, Ang Makulit na Butanding,” ay 17 taong gulang at mahilig sumayaw, mag-modelo, at kumanta. Hindi niya naisip na maging manunulat ngunit lubos siyang nagmamahal sa kalikasan. Isinulat niya ang kaniyang kuwento noong siya ay estudyante sa Canique National High School. Kasalukuyan siyang nasa unang taon sa kolehiyo sa Palawan State University sa Puerto Princesa City.

Si **Noahbelle L. Academia**, may-akda ng “Kaibigang Bakawan,” ay 15 taong gulang at nasa ika-10 baitang sa Busy Bees National High School. Mahilig siyang magbasa, gumuhit, at magsulat ng kuwento. Gusto niyang maging isang guro sa hinaharap.

Si **Elnah T. Basala**, may-akda ng “Ang mga Pagbabago sa Pamilya ni Elma,” ay 17 taong gulang at estudyante sa Balabac National High School. Gusto niya ang Matematika kahit na hindi ito madaling asignatura sa eskuwela para sa kaniya. Ang kuwento niya ay hango sa mga tunay na pangyayari sa kanilang pamilya. Ito rin ang kauna-unahang kuwento na isinulat niya.

Si **Kathleen L. Conde**, may-akda ng “Ang Haydara,” ay 16 taong gulang at nag-aaral sa Western Philippines University – Agricultural Science High School. Ang paborito niyang genre ay historical fiction at science fiction. Sa hinaharap, nais niyang mailathala at magwagi ng Pulitzer Prize para sa kanyang mga obra.

Si **Shaima I. Hunaini**, may-akda ng “Natuto na si Ende,” ay 16 taong gulang at nasa ika-10 baitang sa Balabac National High School. Nakatira siya malapit sa dagat at mahilig lumangoy. Pangarap niyang maging guro.

Si **Roozie Quea Elkanah I. Idlana**, may-akda ng “Ang Kamangha-manghang Karanasan ni Leo,” ay 17 taong gulang at estudyante sa Palawan State University. Isa siyang estudyante ng Balabac National High School noong isinulat niya ang kanyang kuwento. Mahilig siyang magsulat ng mga kuwento, sanaysay, komiks, at mga tula. Para sa kaniya, isang karangalan at hindi malilimutang karanasan ang pagkakalathala ng kuwento niya.

Si **Isabella S. Marilag**, may-akda ng “Isla Dagayday,” ay 17 taong gulang at nag-aaral ng accountancy sa Palawan State University. Ang kaniyang mga libangan ay magbasa ng libro, gumuhit, at maglaro ng chess. Isa siyang estudyante ng Sicsican National High School noong ginawa niya ang kaniyang likha.

Si **Essence A. Panolino**, may-akda ng “Ang mga Panaginip ni Christine,” ay 17 taong gulang at nag-aaral sa Palawan State University sa Puerto Princesa City. Siya ay estudyante ng Canique National High School noong isinulat niya ang kanyang kuwento. Dahil sa nanay niya na isang guro, siya ay nahilig magbasa simula pa noong siya ay limang taong gulang lamang. Nais niyang maghandog ng kuwento ng isang pamilyang may pagmamalasakit sa kalikasan.

Si **Munawara G. Salleh**, may-akda ng “Si Pilang Pilandok at si Ping,” ay 17 taong gulang at isang estudyante sa Palawan State University. Nag-aaral siya sa Balabac National High School noong isinulat niya ang kaniyang kuwento. Siya ang pinakabata sa kanilang magkakapatid. Siya ay palabiro at hilig ang panunukso sa kaniyang mga kaibigan. Mahilig din siyang kumain.

Si **Jirene Samuelle C. Tabujara**, may-akda ng “Ang mga Ngiti ni Kyle,” ay 15 taong gulang at estudyante sa Central Taytay National High School. Nais niyang maging animator, may-akda, o siyentipiko. Dahil siya ay nag-iisang anak, gusto niya na laging napaliligiran ng mga kaibigan.

TUNGKOL SA MGA TAGAPAYO

Si **Marylyn V. Armodia** ay isang guro ng Araling Panlipunan sa Balabac National High School. Libangan niya ang magbasa at magsulat ng mga tula at maikling kuwento. Mahilig din siyang kumanta, sumayaw, at tumugtog ng gitara. Siya ay miyembro ng choir noong siya ay nasa high school at kolehiyo sa Palawan State University.

Si **Solita B. Bacomo** ay nagtuturo ng Filipino sa Balabac National High School. Mahilig siyang manood ng mga pelikula. Nagsulat siya para sa GLIMPSE, isang pahayagan ng Palawan State University.

Si **Gretchen G. Cayabo** ay isang guro ng Araling Panlipunan sa Busy Bees National High School. Lumaki siya sa Roxas, Palawan at nagtapos ng BS Education sa Palawan State University.

Si **Christina P. Cuario** ay isang guro ng Filipino sa Central Taytay National High School at naglilingkod bilang tagapayo ng pahayagan ng kanilang paaralan nang mahigit anim na taon na. Mahilig siyang magsulat ng maikling kuwento at mga sanaysay.

Si **Kathleen Faith P. Evina** ay mahilig gumuhit at maglaro ng basketball. Nagturo siya dati sa Western Philippines University – Agricultural Science High School. Sa kasalukuyan ay nag-aaral siya sa graduate school ng University of the Philippines Los Baños. Naniniwala siya na ang mga likas na yaman ay mahalaga para sa pag-unlad ng ekonomiya. Sinusuportahan din niya ang likas-kayang kaunlaran (*sustainable development*).

Si **Araceli B. Katon** ay dating guro ng Matematika sa Balabac National High School. Kasalukuyan siyang nagtuturo ng Matematika at Music, Arts, Physical Education, and Health (MAPEH) sa Brooke's Point National High School – Mary Edwards Venturanza Extension. Lumaki siya sa El Nido, Palawan, kung saan bilang estudyante ay natuto siyang magsulat ng iskrip para sa isang drama club.

Si **Berlito S. Lopez** ay isang guro ng Agham sa Canique National High School. Mahilig siyang maglakbay at maghanap ng adventure. Bilang isang guro, naniniwala siya na importante na palawakin ang kaalaman ng kaniyang mga estudyante ukol sa nagbabagong panahon. Siya ay lubos na nagpapasalamat sa pagkakataon na maging tagapayo sa mga estudyanteng may-akda.

Si **Ariel I. Matchico** ay isang guro ng Filipino sa Sicsican National High School at estudyante ng Doctor of Philosophy. Siya ay isang makata at manunulat ng maikling kuwento.

Sampung batang manunulat mula sa Palawan, sa Filipinas ang naghabi ng mga kuwento tungkol sa pagkakaugnay. Ipinakita nila kung paanong ang mga kabataan, nakatatanda, at katutubong komunidad ay nakikipagkapwa sa mga nilalang sa mga kagubatan at karagatan. Dadalhin nila tayo sa mga kakaibang mundo kung saan nagsasalita ang mga pilandok, nakikipagkaibigan ang mga tao sa mga diwata, at ang mga pamilya ay nakikipagbuno sa mga kalamidad. Ang bawat kuwento ay kuwento ng pag-asa. Dito, ang mga kabataan ay maaaring magsimula ng pagbabago, ang mga tao ay maaaring magkaroon ng mas malawak na kamalayan tungkol sa mga pagsubok sa kapaligiran, at ang lahat ay kayang magkaisa upang protektahan ang mundong ito.